

प्रस्तावना

१ प्रस्तुत ग्रंथ चिंचवड येथे विष्णुपंत रबडे यांच्या घरी तिसऱ्या मजल्यावरील पोथ्यांच्या व कागदपत्रांच्या अस्ताव्यस्त गठाळ्यात कुजत पडलेला आढळला. सहा महिन्यांपूर्वी रबड्यांच्या घरी गेलो असता शेकडो संस्कृत व मराठी पोथ्या तिसऱ्या मजल्यावरील कौलारू छपराखाली भिजून भाकरीप्रमाणे घट्ट झालेल्या व उंदरांच्या लेंड्यांनी भरलेल्या पाहून, त्यातून पाचपन्नास लहान-मोठे ग्रंथ निवडून व झाडूनपुसून एकीकडे काढले, त्यात ही राधामाधवविलासचंपूची पोथी होती. मूलतः पोथीची एकंदर पाने ५६ होती. पैकी ७ वे पान गहाळ होऊन सध्या ५५ पाने शाबूत आहेत. पहिल्या, दुसऱ्या व अष्टाविसाव्या पानांवर छिद्रे पडून काही अक्षरे फाटून गेली आहेत. बाकी ग्रंथ एथून तेथून सुरक्षिताक्षर आहे. पोथीचा कागद जुना जुनरी असून तिची लांबी ९.५ इंच व रुंदी ४ इंच भरेल. दर पृष्ठावर नऊपासून बारापर्यंत ओळी असून प्रत्येक ओळीत चाळीसपासून पंचेचाळीस पर्यंत अक्षरे आहेत. अक्षर अडीचशे वर्षांचे मराठी वळणाचे बाळबोध आहे. पोथी सबंद एका हाताने, एका शाईने व निदान तीन लहानमोठ्या टोकांच्या लेखण्यांनी लिहिलेली आहे. फक्त शेवटच्या पानावरील समाप्तीच्या पाच श्रियांनंतर “इदं पुस्तकं लक्ष्मणसूनोर्मनोहराख्यपौराणिकस्य” ह्या वाक्याची शाई, वळण व टाक अशी तिन्ही निराळी आहेत. मनोहर लक्ष्मण पुराणिक याने हे वाक्य स्वतः लिहिलेले आहे व ते शेवटल्या पानाच्या खाली समासावर कोठेतरी एका बाजूस लिहिले आहे. पोथी मूळ लिहिली गेली त्याच वेळी हे वाक्य लिहिले गेले असते तर शेवटल्या ओळीनंतर ओळीला जोडून ओळीच्या संचाला विद्रुपता जेणे करून न येईल अशा तऱ्हेने सहज लिहिले गेले असते. परंतु, ज्या अर्थी संचाला विद्रुपता आली आहे व ज्या अर्थी हे स्वामित्व दर्शविणारे वाक्य ओळ सोडून कोठेतरी तिरके लिहिले आहे, त्या अर्थी उघडच होते की मनोहर पुराणिकाच्या ताब्यात ही पोथी कालांतराने जेव्हा आली तेव्हा त्याने हे वाक्य आपल्या हाताने लिहून ठेवले. दुसऱ्या कोणीतरी लिहिलेली मूळ पोथी कोणत्या तरी कारणाने मनोहर पुराणिकाच्या ताब्यात आली, हे दर्शविणारा दुसरा एक पुरावा आहे. पोथीच्या पहिल्या पानाला जेथे छिद्र पडून अक्षरे गहाळ झाली आहेत, तेथे मनोहर पुराणिकाने सुडाच्या चौकोनी चकतीचे

पानाच्या पाठीमागून काळजीपूर्वक ठिगळ चिकटविले आहे व पोथी जास्त न फाटेल अशी तरतूद केली आहे. अर्थात मनोहर पुराणिकाच्या हातात ही पोथी जेव्हा आली तेव्हाच ती जीर्ण होऊन छिद्रे पडलेली अशी आली हे स्पष्ट आहे. मनोहर पुराणिक हा साक्षेपी गृहस्थ होता, सबब हाती आलेल्या जीर्ण पोथीची डागडुजी करून व ती वर आपली दखल घालून त्याने ती आपल्या संग्रहास ठेवून दिली. कालांतराने पोथी पुराणिकाच्या घरून रबड्यांच्या घरात जाऊन सध्या ती प्रस्तुत संपादकाच्या आश्रयास प्रकाशनार्थ आली. मनोहर पुराणिकाच्या दखलेतील अक्षरांचे वळण त्याने स्वतः लिहिलेल्या इतर ग्रंथांतील वळणाशी जुळते.

२ मनोहर लक्ष्मण पुराणिक हा गृहस्थ मूळचा भीमेच्या काठच्या खेड ह्या गावचा रहाणारा. खेडाहून चिंचवडास पहिले बाजीराव बल्लाळ यांच्या कारकिर्दीच्या सुमारास ह्याने स्थलांतर केले. हा यजुर्वेदी माध्यंदिन ब्राह्मण बराच व्युत्पन्न असून ह्याला प्राकृत व संस्कृत कविता करण्याचा चांगलाच नाद असे. रबड्यांच्या घरात जो ग्रंथसमूह मला सापडला त्यापैकी बहुतेक सर्व पोथ्या मनोहर लक्ष्मण पुराणिकाच्या आहेत. ह्या ग्रंथसमूहात वेद, इतिहास, पुराण, व्याकरण, न्याय, वेदांत, काव्य नीति इत्यादीविषयक संस्कृत ग्रंथ असून, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, वामन, कृष्णयाज्ञवल्किवगैरे प्राकृत ग्रंथ आहेत. शिवाय ह्याने स्वतः रचलेली काही प्राकृत अभंग, श्लोक वगैरे मराठी ग्रंथरचना आहे. हा आपल्याला मनकवी, मनोहरकवी असे अभंगाच्या किंवा श्लोकप्रबंधाच्या समाप्तीस वारंवार म्हणतो. कित्येक स्थली याने आपले गाव, नाव, मातापितरे, गुरू, शक, महिना, मिती इत्यादी त्रोटक तपशीलही दिला आहे. त्यावरून दिसते की हा व्युत्पन्न कवी बाजीराव बल्लाळ व बाळाजी बाजीराव या दोन पेशव्यांच्या कारकिर्दीत चिंचावटग्रामी वास्तव्य करून होता. ह्याच्या संग्रहास असलेली राधामाधवविलासचंपूची प्रस्तुत पोथी, अर्थात, शक १६५० च्या पूर्वीची आहे. किती पूर्वीची असावी ह्या बाबीचा अंदाज पोथीच्या जीर्णत्वावरून व अक्षराच्या वळणावरून अदमासाने ताडता येतो. इ, क, ज, य, भ वगैरे अक्षरांची मोडणी शिवकालीन दिसते. सबब, पोथी बहुशः शक १६०० च्या सुमाराची असावी. मूळ पोथीतील अक्षरे न लागल्यामुळे कोठे कोठे जागा रिकामी सोडली आहे व कोठे कोठे श्लोकांचे सबंद चरणच्या चरण खाल्ले आहेत किंवा अर्थ न लागल्यामुळे अंदाजाने काही तरी अक्षरे एका पुढे एक लिहून वेळ मारून नेलेली आहे. त्यावरून असेही म्हणता येते की, ही शिवकालीन पोथी तीहून जुन्या अशा एका पोथीवरून नकललेली आहे. सगळ्यात अत्यंत जुनाट पहिली पोथी शहाजीराजे भोसले यांची पहिली राजधानी जे बंगळूर शहर तेथे लिहिली गेली व तीवरून किंवा तिच्या प्रतीच्या प्रतीवरून सध्याची ही पोथी शिवकालीन नकलली गेली. अर्थात् ह्या चंपूच्या

आणिक प्रती म्हैसूर, मद्रास व तंजावर या प्रांतांत असण्याचा संभव आहे. त्या धुंडाळून मिळविणे ही बहुत कालांतराची बाब होणार. सबब ह्या एकाच पोथीवरून प्रस्तुत प्रकाशन इतिहासज्ञानमात्रलब्धार्थ आरंभिले आहे.

३ शहाजीराजे भोसले यांची मूळ राजधानी जे बंगळूर शहर तेथे ह्या राधामाधवविलासचंपूग्रंथाची मूळ पहिली प्रत लिहिली गेली या विधानाचा अर्थ असा होतो की, हा राधामाधवविलासचंपू ग्रंथ प्रथम बंगळूर प्रांती उदयास आला. स्वतः ग्रंथकारच म्हणतो की, शहाजी महाराजांनी हे काव्य श्रवण केले.

॥ द्वादशभाषाललित शाहनरेश्वरानें आकर्णिलें ॥

कोठे श्रवण केले? तर बंगळूरप्रांती श्रवण केले. इतर तैलंगणादि प्रांतांत कशावरून श्रवण केले नाही? तर कवी स्वतः दोन तीन ठिकाणी महाराष्ट्र देशाहून शहाजी महाराजांसन्निध आल्याचा उल्लेख करतो.

॥ महाराष्ट्रदेशादागत्य प्राह ॥

॥ महाराष्ट्रदेशादागतो जयरामो नाम कवीश्वरः ॥

महाराष्ट्र देशाहून शहाजी महाराजासन्निध येणे म्हणजे बंगळूर प्रांती येणे हे सांगावयाला नको. कारण कर्नाटकात बंगळूर प्रांताखेरीज शहाजी महाराजांचे वास्तव्य शेवटची पंधरा वर्षे नव्हते. ह्या विधानावरून हेही उघड झाले की, प्रस्तुत काव्य शहाजी महाराजांच्या शेवटल्या पंधरा वर्षांच्या अवधीत केव्हा तरी निर्माण झाले. नक्की केव्हा निर्माण झाले तेही स्थूलमानाने अनुमानण्यास प्रस्तुत ग्रंथात पुरावा आहे. काव्यात खालील पद्य आले आहे.

जगदीश विरंचिकु पुछत है कहो शिष्टि रची रखे कोन कहां ।

कर जेरि कही जयराम विरंच्ये तिरिलोक जहां के तहां ॥

ससि वो रवि पूरब पश्चिम लों तुम सोय रहो सिरसिंधु महा ॥

अरु उत्तर दछन रखन को इत साहजु है उत साहिजहां ॥१॥

परमेश्वर ब्रह्मदेवाला विचारतात की, तू सृष्टी रचलीस तीत राखण कोण कोठे ठेवलेस ते सांग. तेव्हा ब्रह्मदेव सांगतो की, पूर्वेचा रक्षक रवि व पश्चिमेचा रक्षक चंद्र केला आहे; तसेच उत्तर दिशेचा लोकपाल शाहजहान पातशाहा केला आहे व दक्षिण देशचा रक्षक शहाजी महाराज केले आहेत. पद्यातील शहाजहानच्या उल्लेखावरून उघड आहे की, शहाजहानाची राज्यच्युती होण्यापूर्वी म्हणजे शक १५८० पूर्वी ह्या काव्याची रचना झाली असली पाहिजे. तसेच ह्या पद्यात शहाजी

महाराजांना दक्षिणदेशाचा लोकपाल म्हणून गौरविले आहे. हा गौरव सार्थ व्हावयाचा म्हणजे तो शक १५७५ नंतर विजापूराहून शहाजीची सुटका होऊन कर्नाटकात त्याचा अंमल ठाकठीक झाल्यानंतरच्या काळात सार्थ होणे शक्य आहे. सबब, निश्चयाने म्हणता येते की प्रतुत चंपूकाव्याची रचना शक १५७५ च्या नंतर व शक १५८० च्या पूर्वी जी तीन चार वर्षे गेली त्या अवधीत झाली आहे. कवीची व शहाजीमहाराजाची प्रथम भेट झाल्यापासून दोघांच्या ज्या अनेक बैठकी झाल्या व इतर दरबान्यांबरोबर ज्या अनेक मुलाखती झाल्या त्या बैठकीत व मुलाखतीत जे जे उद्गार प्रस्तुत कवीच्या व इतर कवींच्या मुखातून निघाले त्यांचा संग्रह एकत्र करून कवीने हे काव्य गुंफिलेले आहे. हे काव्यगुंफन शक १५७५ त सुरू होऊन शक १५८० च्या सुमारास संपूर्ण झाले असावे असे विधान, विशेष शंका न बाळगता, करता येण्यासारखे दिसते.

४ काव्याच्या कर्त्याचे नाव जयराम, आडनाव पिंडचे, गोत्र जामदग्निवत्स. प्रस्तुत चंपूत कवी स्वतः ही माहिती सांगतो.

॥ जामदग्नि र्वत्सगोत्रसंभवः पिंड्योपनामको जयरामो नाम कविः ॥

सप्तशृंगीच्या समोरील मार्कंडेयाच्या डोंगराखाली ह्या कवीचे गाव होते. गावाचे नाव कवीने दिले नाही. कवीच्या आईचे नाव गंगाबा व बापाचे नाव गंभीरराव. मार्कंडेय पर्वतापासून अहिबंत पर्वतापर्यंत जे सात किल्ले आहेत त्यांचे अध्यक्षत्व म्हणजे किल्लेदारी या गंभीररावाकडे होती. अहमदनगरच्या बहिरीनिजामशाहाच्या राज्याचे पुनरुज्जीवन शाहाजी आपल्या पूर्ववयात करीत असता ह्या गंभीररावाशी त्याचा सहजच परिचय झालेला होता.

॥ मार्कंडेयाहिबंतादिसप्तपर्वताध्यक्षतां अविरतं वितन्यमानो

गंभरराय इत्यभिधाप्रसिद्धः स्वामिभिर्नयनपथं नीतः भविष्यति ॥

॥ चंडीपर्वतपुरतो मार्कंडेयोस्ति पर्वतो विपुलः ।

तत्रोद्भवेन जयरामेण ॥

नाशिक प्रांतातील हे पिंड्यांचे घराणे भोसल्यांच्या ऐकून माहितीचे व परिचयाचे असल्यामुळे शहाजीराजांनी कर्नाटकात बंगळूरप्रांती राज्यस्थापना केल्यावर आश्रयार्थ हा मार्कंडेय पर्वतनिवासी जयराम कवी त्या प्रांती गेला. कर्नाटकातून भाट लोक रजपुतस्थानात जाण्यास परतत, त्यांच्या मुखातून शहाजीचे औदार्य ऐकून जयरामाच्या हृदयात शहाजीराजांच्या दर्शनाची लालसा उत्पन्न झाली. नाना

देशचे शेकडो पंडित व कवी शहाजीच्या दर्शनास जातात व परिपूर्णमनोरथ होऊन स्वदेशी सुखाने आयुःक्रमण करतात, अशी कीर्ति सर्वत्र भरतखंडभर महाराजांची पसरली होती. त्या कीर्तीची प्रतीति पाहण्याची उत्कंठा ह्या सरस्वतीपुत्राच्या मनात अंकुरित होऊन, श्रीची आराधना करण्याचा संकल्प त्याने केला. जयरामकवी जातीचा बुद्धिमान होता. तशात त्याला सिद्धी प्राप्त झाली होती असेही तो म्हणतो. ज्योतिष्मती ऊर्फ कांगोणी म्हणून एक वनस्पती सहाद्रीत सडकून सापडते. तिचा तैलकल्प सेवन केला असता, विशेषतः सूर्यपर्वी केला असता, ब्रह्मांडभ्रमणाचा आवाज ऐकू येऊ लागतो. असे महान महान भिषग्वर्यांचे सांगणे आहे. पृथ्वी व इतर गोल अवकाशात भिंगऱ्याप्रमाणे परिभ्रमण करीत असता जो महान ध्वनी उत्पन्न होत असतो तो सामान्य जनांच्या कानास गोचर होत नाही. तो ध्वनी ज्योतिष्मतीकल्प सेवनाने ऐकू येऊ लागतो. हा कल्प इतका तीव्र आहे की कोट्यवधी मनुष्यांतून एखाद्यालाच हा सहन होतो. अशा अपवादक व्यक्तीच्या पंक्तीस बसण्याचा हक्क सांगणारा जयराम केवळ संस्कृत किंवा केवळ मराठी अशा एखाद्या भाषेतच रचना करणारा तुटपुंजा भाषाकोविद नव्हता, तर भरतखंडातील मुख्य मुख्य दोन चार नव्हेत तर तब्बल बारा भाषांचा परामर्श घेणारा अनेकभाषाधुरंधर होता. त्याने हे प्रस्तुत चंपूकाव्य शहाजीमहाराजांच्या सांगण्यावरून त्यांच्या मनोरंजनाकरिता व कीर्तीचा पवाडा करण्याकरिता रचले. नायकसमकालीनत्वामुळे पुराव्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत काव्याचे महत्त्व सहजच विशेष समजले पाहिजे. कोणत्याही ऐतिहासिक व्यक्तीसंबंधाने तत्समकालीन वर्णनपर लेख अनेक प्रकारचे असू शकतात: (१) ऐतिहासिक व्यक्तीच्या ओळखीच्या मनुष्याने त्या व्यक्तीविषयी त्याच्या संमतीशिवाय लिहिलेले लेख (२) ऐतिहासिक व्यक्तीच्या ओळखीच्या व विश्वासाच्या मनुष्याने त्या व्यक्तीविषयी त्याच्या आज्ञेने व संमतीने लिहिलेले लेख व (३) ऐतिहासिक व्यक्तीशी प्रत्यक्ष ओळख बिलकुल नसणाऱ्या मनुष्याने अर्थात त्याच्या संमतीशिवाय लिहिलेले लेख. लेखक लेख लिहिण्यास सर्वथैव पात्र आहे अशी कल्पना केल्यास, वरील तीन प्रकारच्या लेखांपैकी पहिल्या प्रकारचे लेख विशेष निस्पृह निपजण्याचा संभव असतो, दुसऱ्या प्रकारचे लेख आश्रयदात्याच्या बरेच स्तुतिपर असण्याचा संभव असतो व तिसऱ्या प्रकारचे लेख केवळ ऐकीव व कमीजास्त अविश्वनीय उतरण्याचा संभव असतो. तशात मालकाकडून द्रव्यादी मिळवण्याची इच्छा करणारा जर लेखक असेल तर मिथेपणामुळे त्याचे लेख

स्तुतिपरतेकडे सहज झुकून सत्येतिहासाची हानी करणारे असतात. तसेच मानसन्मान किंवा द्रव्यद्रविण इत्यादींची अपेक्षा करणारा नसूनही जर लेखक धन्याच्या, पुढाऱ्याच्या किंवा वीराच्या तेजाने दिपून गेलेला असेल तर त्याचे लेख प्रशंसकपर होतात. उलट, वस्तुनायकाचा कोणत्याही कारणाने द्वेष, तिरस्कार किंवा अपमान करणारा लेखक असेल तर त्याच्या मनोविकारांची छटा त्याच्या लेखांत उतरल्याशिवाय राहात नाही. ह्या दृष्टींनी पाहता प्रस्तुत कवी द्रव्यादींच्या अपेक्षेने आश्रयदात्याच्या इच्छेवरून त्याचे स्तुतिस्तोत्र गाण्यास मुद्दाम सज्ज होणाऱ्या भाडोत्री लेखकांच्या वर्गात पडतो, असे म्हटल्याशिवाय गत्यंतर नाही. तथापि, अशा भाडोत्री लेखकांच्या लेखांतून ऐतिहासिक सत्य निवडून काढण्याच्या पद्धती आहेत. वर्ण्य व्यक्ती राष्ट्रीयदृष्ट्या अतीच अती मोठी असेल व शौर्योदार्यादिगुणगणमंडित असेल, तर द्रव्यार्थी भाडोत्री लेखकानेही केलेली निरर्गलशी दिसणारी प्रशंसा सुद्धा मूळ गुणांची सर्वथैव मापक होण्याचा संभव असतो. प्रस्तुत कवीने केलेली शहाजी महाराजांची वर्णना किंचित व क्वचित् ह्या शेवटल्या मासल्याची भासण्याचा संभव आहे. शहाजी हा शिवाजीची पूर्ववृत्ती आहे आणि मोंगलाई, निजामशाही, आदिलशाही व कुतुबशाही अशा पाचचार शाखांच्या वावटळीतून सनातन धर्माचे व स्वराज्याचे कर्नाटकात पुनरुज्जीवन करणारा वीराग्रणी व धोरणाग्रणी आहे. अशा असामान्य व्यक्तीचे वर्णन कोणी कितीही मिंढा असला किंवा निस्पृह असला तरी तत्रापि प्रशंसेतर कसा करू शकेल? फार तर प्रशंसेत कमी अधिक रागरंग चढेल किंवा घटेल इतकंच. जयराम हा बोलूनचालून कवी आहे, नीरस इतिहासकार नाही. तेव्हा उत्प्रेक्षा, उपमा इत्यादी अलंकारांनी त्याची वाणी नटली असल्यास त्यात काही नवल नाही. परंतु अलंकार घालावयाचे तेही कवीने बाताबेतानेच घातले पाहिजेत. जयरामाची मुख्य दृष्टी अलंकार करण्याकडे असूनही त्याने नायकाचे पराक्रम-वर्णन थोडेबहुत केले आहे आणि येथेच इतिहासाभ्यासकांना खाद्य मिळण्यासारखे आहे व अलंकारांचे अवगुंठन एकीकडे सारून ऐतिहासिक सत्य सापडण्याची खात्री आहे. हा इतिहासभाग निवडून काढण्याच्या आशेने प्रस्तुत काव्याचे प्रथम रूपवर्णन करतो आणि नंतर त्यात शहाजीराजे भोसले यांच्या संबंधाने जी जी ऐतिहासिक विधाने केली असतील त्या सर्वांचे यथाक्रम अवतरण व परीक्षण करतो.

५ दहा उल्लास आणि शेवटी एक परिशिष्ट मिळून प्रस्तुत चंपूचे एकंदर अकरा

भाग आहेत. पैकी पहिल्या पाच उल्लासात राधाकृष्णाच्या विलासाचे संस्कृत भाषेत रीतसर वर्णन आहे. (१) जलक्रीडा; (२) पुष्पशय्यारिरंसा, (३) नखशिखा, (४) षडर्तु व (५) चंद्रोदयसूर्यास्तमय, ह्या अन्वर्थक नावावरून पहिल्या पाच उल्लासांचे रूप काय असेल ते समजण्यासारखे आहे. ह्या पाच उल्लासात कवीने आपली ओजोमाधुर्यादिकाव्यपरिपोषणशक्ती दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे आणि तो एकंदरीत बरा साधला आहे. ग्रंथारंभी शेषपुत्र रंग या नावाच्या आलंकारिकाने एक लहानसा उपोद्घात ऊर्फ प्रस्तावना लिहिली आहे व अलंकारशास्त्रग्रंथ पढून कवित्वशक्ती येत नसून मूळचीच प्रतिभा कवीच्या ठायी ईश्वरानुग्रहप्राप्त असावी लागते असे विवेचन केले आहे. त्यात काव्यप्रकाश, चंद्रलोक, काव्यकल्पकता, काव्यादर्श इत्यादी अलंकारग्रंथांचा उल्लेख केला आहे. ह्या पाच उल्लासात संभोग, विप्रलंभ, स्त्रियांचे नखशिखांत वर्णन इत्यादी मनोन्मादक, बालिश व चार्गट वर्णने कवीने अपूर्ववर्णित रीतीने दिली आहेत. त्यात इतिहासभाग असलाच तर तो इतकाच आहे की शहाजीकालीन समाजात कवित्व कशाला म्हणत ते समजण्यास एक साधन उत्पन्न होते. काव्यातील खरा इतिहासभाग सहाव्या उल्लासापासून लागतो. सहाव्या उल्लासापासून ग्रंथसमाप्तीपर्यंतच्या संबंध भागात म्हणजे ग्रंथाच्या दोन तृतीयांश भागात राधाकृष्णाचे नावही नाही, इतकेच नव्हे तर अस्पष्ट उल्लेख सुद्धा नाही. या दोन तृतीयांश भागात येथून तेथून शहाजी महाराजांची प्रशंसा भरली आहे. तत्रापि, ह्या भागांची गणना कवी राधामाधवविलासचंपूत करतो. असे करण्यात कवीचा मतलब कदाचित असा असावा की, प्रामुख्याने ग्रंथ मनुष्यस्तुतिपर समजला न जाता ईशस्तुतिपर समजला जावा व मनुष्यस्तुतिपर जो दोन तृतीयांश भाग आहे तोही शाहनृपतिरूप कृष्णाच्याच स्तुतिपर आहे असा समज व्हावा. नाविष्णुः पृथिवीपतिः अशी ग्रंथकाराची परंपरागत श्रद्धा होती. तेव्हा राधाकृष्णविलासाला व शहानरेशप्रशंसेला एकाच ग्रंथात कवीने संवलित केले हेही त्याच्या मते योग्यच झाले. सहाव्या उल्लासाचे राजदर्शनसमस्यापूरण असे नाव असून, सातव्याचे राजसभावर्णन, आठव्याचे राजरीतिवर्णन, नवव्याचे युवराज्यावाप्ति व दहाव्याचे राजनीतिवर्णन, अशी नावे आहेत. सहाव्यापासून दहाव्या उल्लासापर्यंतचा सर्व ग्रंथ संस्कृत भाषेत आहे. परंतु शहाजी महाराजांच्या समोर व इतर राजपुरुषांच्या समोर जयराम कवीने व इतर भाषाकवींनी प्रसंगोपात्त संस्कृत व्यतिरिक्त इतर अकरा भाषांत जे कवित्व व समस्यापूरण केले ते संस्कृतसंदर्भात

अंतर्भाविणे सुयुक्त नव्हे अशा बुद्धीने स्वतंत्र परिशिष्टात संग्रहणे ग्रंथकर्त्यास इष्ट वाटले. हे परिशिष्टखंड सर्व ग्रंथांचा एक तृतीयांश भाग आहे. म्हणजे राधाकृष्णवर्णनाचा एक तृतीयांश संस्कृत भाग, शहाजी राजवर्णनाचा एक तृतीयांश संस्कृत भाग आणि एक तृतीयांश प्राकृत भाग, असा एकंदर ग्रंथाचा विभाग आहे.

६ बंगळूरच्या शहाजी महाराज भोसल्यांच्या कर्णोपमदातृत्वावर देशोदेशींच्या अनेक विद्वानांचा योगक्षेम चालतो अशी वदंता चारणांच्या तोंडून ऐकून नाशिकप्रांतीय जयरामकवीच्या मनात महाराजांची भेट घेण्याच संकल्प आला. तदनुरूप तुळजाभवानीचे व पांडुरंगाने ध्यान करून कवी महाराष्ट्रदेशातून कर्नाटकात शाहाराजाच्या राजधानीस येऊन ब्रह्मविद्यानिष्णात शिवराय गोस्वामी नावाच्या दरबारातील विद्वानास भेटला व महाराजांची भेट घेण्याचा आपला मनोदय त्यास निवेदन करता झाला. शिवरायाने ताबडतोब ती गोष्ट राजाच्या कानावर घातली. राजाने मान्यता दर्शवून शिवराय वेदांती यांना व कथाकल्पक वीरेश्वर वैद्य यांना कवीस सामोरे जाऊन दरबारात घेऊन येण्यास आज्ञा केली. स्वस्तिकार करून कवीने बारा नारळ राजापुढे ठेवले. बारा नारळ आमच्यापुढे का ठेवलेत म्हणून राजाने कौतुकाने विचारले असता कवीने उत्तर दिले की, संस्कृत, प्राकृत, गोपाचलीय ऊर्फ ग्वालेरी ऊर्फ ब्रज (ग्वालेरच्या किल्ल्याला गोपाचल, गोपालगिरी पूर्वी म्हणत असत) गुर्जर, वक्तर, दुंदार, पंजाब, हिंदुस्थान, बागुल, यावनी, दाक्षिणात्ययावनी व कर्नाटक, अशा बारा भाषांत काव्यरचना करीत असतो, हे दर्शविण्याकरिता बारा नारळ ठेवले. यावर राजाने आज्ञा केली की, तुमची काव्यरीति कशी काय आहे त्याचा मासला म्हणून काही काव्य रचले असल्यास पढा. तेव्हा त्या राधामाधवविलासचंपू कवीने चतुर गायकाकडून राजापुढे सुस्वर गावविला. त्याने राजा सुप्रसन्न झाला आणि म्हणाला की, हे काव्य तर ठीक आहे, परंतु कवीच्या कवित्वशक्तीची परीक्षा समस्यापूरणात होत असते, सबब, पंडित हो! कवीला आपण सर्वजण एकेक समस्या घालू व तो तिची पूर्ति कशी काय करतो ते पाहू. असे म्हणून शहाजीराजे यांनी “शतचंद्रं नभस्तलं” हा संस्कृत चरण समस्यार्थ पढला. महाराजांच्या समस्येचे पूरण झाल्यावर (१) मल्हारभट पुरोहित, (२) नारोपंत दीक्षित, (३) नरहरी कवीश्वर, (४) विष्णु ज्योतिषी, (५) रघुनाथभट्ट चाऊरकर, (६) विश्वनाथभट्ट ढोकेकर, (७) नीळकंठभट्ट पुराणिक, (८) प्रल्हाद सरस्वती, (९) वीरेश्वरभट्ट चतुर, (१०) अक्कय्याशास्त्री पल्लकचेरीकर, (११)

तुकदेव पाठक, (१२) शेष पंडित, (१३) अनंत पंडित शेष, (१४) संभाजी राजे भोसले युवराज, (१५) यलोजी महाले घंटाघोष, ह्या पंधरा गृहस्थांनीही संस्कृत समस्या घातल्या. त्याचप्रमाणे दरबारातील अनेक प्राकृत भाषाकवींनीही समस्या घातल्या. त्या सर्वांचे समीचीन पूर्ण झालेले पाहून राजा फार खूष झाला व त्याने उद्गार काढले की, आपली कीर्ति गाण्याला हा कवी योग्य आहे, सबब याला आश्रय देऊन आपल्या दरबारी ठेवावा. नंतर रघुनाथपंत हणमंते यांना राजाने आज्ञा केली की कविवराची बरदास्त राखावी. पुढे कचेरी बरखास्त होऊन सायंतनविधिसमाप्तीनंतर कवीचे नाव, गाव वगैरे बारीक विचारपूस राजाने केली. तेव्हा दरबारातील मुत्सद्दी रघुनाथपंत व लक्ष्मणपंत व सखोपंत यांनी सांगितले की, हा गंभीरराव सप्तशृंगीकर यांचा मुलगा असून दत्तो नागनाथ यांचे व कवीचे गणगोत आहे. ते ऐकून राजा म्हणाला की, हा कोणी दूरचा नाही, आपलाच आहे. असे म्हणून राजाने कवीस निरोप दिला... ही हकिकत सहाव्या उल्लासात दिली आहे.

७ पहिल्या दिवशीची हकिकत देताना कोणत्या शहरी, कोणत्या वर्षी, महिन्यात, पक्षात किंवा तिथीस ही मुलाखत झाली, वगैरे कालस्थलनिर्देश कवीने केला नाही. काही अपवाद वर्ज्य केले असता, एथूनतेथून संबंध काव्यात कालस्थलांचा निर्देश बिलकुल नाही, हा दिक्कालानवच्छिन्न कवी आहे, इतिहासकार नाही, हे लक्षात घेतले म्हणजे दोष देण्याला जागा रहात नाही. तत्रापि अंदाज आहे की महाराजांची मुलाखत कवीने वसंततूर्त म्हणजे कोणत्या तरी वर्षाच्या चैत्रवैशाखात घेतली असावी. असो, दिली आहे तेवढीच माहिती अपूर्व मानून समाधान करून घेणे भाग आहे. दुसऱ्या दिवशी प्रातःकाली कवी राजदर्शनास गेला. तेव्हा विश्वनाथभट्ट ढोकेकर प्रातःस्मरण करीत होते. ते करीत असताना अष्टोत्तरशे मंगले राजाच्या दर्शनार्थ आणलेली सिद्ध होती. प्रातःस्मरण ऐकून राजाने मंगलाचे दर्शन, स्पर्शन व कीर्तन अनुभवले. नंतर एका ब्राह्मणाने तेलाने व तुपाने भरलेल्या सोन्यारुप्याच्या पराता आणल्या. त्यात राजाने आपले मुखबिंब अवलोकन केले व सभामंडपात प्रवेश केला. सभामंडपाला नवगजी असे नाव होते. ह्या नवगजीत उजेडाचा लखलखाट असून वरील छत नेत्रांना थंडावा देणारे होते. मासे व कासवे यांची चित्रे ज्यावर काढली आहेत असा रुजामा नवगजीत आंथरलेला असून त्यावर सर्व सेवकसमुदाय आधीच येऊन राजाची मार्गप्रतीक्षा करीत होता. अनेक मराठा क्षत्रियांच्या संमदनि ती नवगजी गजबजून गेली होती. अशा त्या नवगजीत, ज्याच्या मस्तकावर

आब्दागिन्यांनी चांदव्याची अब्दागिरी धरली आहे व ज्याच्या भोवती चवरीवाले चवऱ्या ढाळीत आहेत असा शहाजी महाराज हातात तलवारीची मूठ लटकावीत धीरोदात्त गतीने प्रवेश करून कवी, पंडित व सेनापती यांचे मुजरे घेत घेत, सिंहाकृती स्तंभांवर बसविलेल्या सिंहासनावर, सर्वांना आश्वासन देत, विराजमान झाला. तोच, राजगुरू प्रभाकरभट्ट यांनी आपल्या पायांचे तीर्थ महाराजांच्या अंगावर शिंपडले. तेव्हा राजाने उठून प्रभाकरभट्टांना आपल्या जवळ आणून सर्व पुरोहित कर्म त्यांच्या हस्ते करवून घेतले. हा समारंभ इकडे चालला असता, त्रिचनापल्लीच्या मल्लिनाथपंडितांचे वंशज राजाच्या स्वारीबरोबर छावण्यातून राजदर्शनार्थ महिनाभर हिंडून कंटाळून गेलेले जयराम कवीला भेटले व जेणेकरून प्रभाकरभट्ट संतुष्ट होऊन राजदर्शन करतील असे एक पद्य रचून देण्याची त्यांनी कवीला विनंती केली. त्यांच्या इच्छेप्रमाणे कवीने त्यांचे कार्य ताबडतोब करून दिले. येथे सातवा उल्लास संपला.

८ पुढे एके दिवशी कोण्या खिजमतगाराने तेल लावलेली नागवी तरवार अवलोकनार्थ राजापुढे आणली तिचे वर्णन कवीने मोठे हृदयंगम केले. तसेच राजाच्या घोड्याचेही वर्णन कवीने असेच बहारीचे केले. तेव्हा खुश होऊन राजाने कवीस तो घोडा बक्षीस दिला व हुकूम केला की, तुम्ही या घोड्यावर बसून आमचे बरोबर स्वारीशिकारीस येत जावे. त्याप्रमाणे एक दिवस राजा स्वारीस निघाला. तेव्हा कवीने सैन्याचे वर्णन केले. इतक्यात शत्रू पश्चिम पर्वताच्या पलीकडे दूर पळून गेले अशी बातमी आली. मग लढाईचे कूच बंद करून राजाने शिकारीत व कवीच्या काव्यालापात काही काळ घालविला. इतक्यात श्रावणी पौर्णिमा आली व छावणीत रक्षाबंधनोत्सव मोठ्या थाटाने झाला. उत्सवाच्या गौरवार्थ कवीने काही पद्ये म्हटली. त्यात एका पद्यात असे वर्णन केले की, राजा, मागे निजामशाहा व त्याचे भाऊबंद यांना आपण हाती धरलेत, त्या निजामशाहाचे छत्र राखडीच्या रूपाने आपल्या मनगटावर झळकत आहे. एकदा मलयाचलाच्या खोऱ्यातील पुंडपाळेगारांनी सैन्याचा रस्ता अडविला असे कळल्यावरून त्यांच्यावर शहाजीने फौज पाठविली. मारलेल्या पुंडांची हजारो मुंडकी शिपायांनी शहाजीपुढे आणून रचिली. ती गावोगाव झाडांना टांगण्याचा राजाने हुकूम केला. त्यावर कवीने पद्य केले. त्याचा मतलब असा की, राजा, तुझ्या ह्या कृतीने ह्या प्रांतातील सर्वच झाडे नारळाची झाडे झाली! येथे शहाजीराजाने तैमूरलंगाचा कित्ता उचलला व स्तुतिपाठक कवीने बीभत्स व हास्य रसांचा प्रांत कधी कधी सन्निकट असतो हे दाखविण्यात

शेक्सपीयरवर ताण केली, असे कोण म्हणणार नाही? काही महिन्यांनी दक्षिण कर्नाटकातील पुरंदर किल्ला सर केल्याची बातमी आली. तेव्हा कवीने पुरंदराच्या माथ्यावर आपले गडकरी स्थापणाऱ्या शहाजीची श्रेष्ठता पुरंदरपद प्राप्त करून घेऊ इच्छिणाऱ्या धर्मराजाहून वरचढ सहजच वर्णिली. यानंतर काहीक दिवसांनी विद्यानगर ऊर्फ विजयानगर ऊर्फ हंपी व कनकगिरी घेतल्याची खबर आली. त्यावरून कवीला जी काव्यस्फूर्ती झाली ती प्रस्तुत चंपूत नमूद आहे. एकदा शहाजीराजांच्या समोर आखाड्यात दोन मल्ल खड्गयुद्ध करता करता तरवारी फेकून देऊन आवेशाच्या भरात त्वेषाने एकमेकांना ठोसे लगावू लागले. त्याच सुमारास दुसऱ्या बाजूस सभेत चर्चा करता करता क्रोध चढून दोन पंडित एकमेकांना शिव्या देऊ लागले. हा चमत्कार पाहून राजाला हसू आले. त्यावर जयरामकवीने विदुषकाकडून अशी उक्ती काढविली की, परस्परांस झोंबणारे भट व परस्परांस शिव्या देणारे भट्ट यातून श्रेष्ठ कोण हे पाहू जाता निःसंशय भट्टाहून भट उच्चारात न्हस्व असूनही शहाणपणात अधिक दीर्घ आहेत यात संशय नाही. शहाजीराजांना गोवर्धनाचार्यकृत सुप्रसिद्ध आर्या फार आवडत. तेव्हा राजाच्या सांगण्यावरून हुबेहूब गोवर्धनाच्या आर्येसारख्या आर्या जयरामकवीने रचून दाखविल्या व शाबासकी मिळविली. एकदा चंद्रावर कविता बनवा म्हणून राजाने कवीवर्याला सांगितले असता त्याने अशी उत्प्रेक्षा केली की एकाच लक्षणाने लक्षित असा जो चंद्र त्याची लोक निंदा करतात ते योग्यच आहे, परंतु बत्तीस लक्षणांनी युक्त जे आपण त्यांची लोक स्तुती करतात, हे विचित्र नव्हे काय? येणेप्रमाणे काव्यशास्त्रविनोदाने धीमान शहाजीमहाराजाचा फुरसतीचा काळ कसा जात असे ते कवीने आठव्या उल्लासात वर्णिले आहे.

९ अशा तऱ्हेने राजानुग्रहातपात सुखोष्मा अनुभवीत असता, कवीची कीर्ती शिवराय गोस्वामी यांच्याद्वारा गंगाधरपंत या नामे करून युवराजाला नवीन अमात्य करून दिला होता त्याच्या कानावर गेली. तेव्हा कवीस आपल्याकडे घेऊन येण्यास अमात्यांनी गोसावी यास विनंती केली. भेटीच्या वेळी कवीने अमात्यांवर जो श्लोक केला त्याने अमात्य इतके खूष झाले की, त्यांनी तो श्लोक आपल्या मुद्रेच्या आसनावर कोरविला. पुढे काहीका दिवसांनी युवराज जे संभाजीराजे त्यांचा शेवट झाल्यानंतर युवराजपद एकोजीराजांना मिळाले. एकोजीराजाला संभाजीराजाप्रमाणेच संस्कृतप्राकृत कवींचा परामर्श घेण्यात हर्ष वाटे. ह्या एकोजीरावांनी मुद्दाम पाचारण करून कवीमुखाने राधामाधवविलासचंपू ऐकिला व कवीचे चातुर्य पाहून

एकोजनार्दना प्रमाणे म्हणजे एकनाथस्वामी प्रमाणे पूर्णब्रह्मसाक्षात्कार झालेल्या जनार्दनपंडित नामक कोशाधिकार्याला कवीस एक हजार बराया प्रतिवर्षी देण्याविषयी आज्ञा केली आणि यशवंतराव नामक मुत्सद्याला कवीची सर्वतो प्रकारे बरदास्त ठेविण्यास सांगितले. एवढा कथाभाग नवव्या उल्लासात कवीने आणिला आहे.

१० ह्या एकोजीराजाला लोक सवाईमहाराज म्हणून प्रेमाने ओळखीत असत. सवाई महाराजा बरोबर कवी श्रीशैलमल्लिकार्जुनाच्या यात्रेस किंवा मोहिमेस गेला होता. श्रीशैलपर्वताचे वर्णन कवीने मोठे बहारीचे केले आहे. तदनंतर शहाजीमहाराजांच्या राखेचा पुत्र कोयाजीराजा याचा व कवीचा परिचय झाला. हा कोयाजीराजा नृत्य, गायन, संस्कृतप्राकृत इत्यादी सर्व काही जाणणारा असून घोड्यावर बसणे, भालाबर्ची खेळणे, कुस्तीकवायत करणे इत्यादी कलांत निपुण होता. कोयाजीने संस्कृतप्राकृतांचा अभ्यास विश्वनाथ ज्योतिष्यांजवळ केला असून, तो मल्लविद्या नरघट्कसा नावच्या प्रख्यात जेठीपाशी शिकत होता. काव्य, नाटक, आख्यायिका, इतिहास, संगीत, नाना देशभाषा इत्यादींच्या परिज्ञानात त्याने अत्यंत कौशल्य संपादिले होते. ह्या कोयाजीराजाला नायकीण नावाची एक मुलगी होती; तिला गायननर्तनाची तालीम काही कवीश्वर देत असत. कर्नाटकात गायननर्तन, हावभाव इत्यादी शिकविणारे कलावंत ब्राह्मण पूर्वीही प्रख्यात असत व सध्याही कोठे कोठे पाहाण्यात येतात. ह्या कवीश्वरांची व जयरामकवीची गाठ पडली असता, त्यांच्या कर्मासंबंधाने कवीने अशी स्तुती केली की, तुमचे हे काम साक्षात ब्रह्मदेवाच्याही बाच्याने होणार नाही, तुम्ही लाकडाच्या बाहुल्यांनाही नाचवू शकता, तेव्हा बोलत्याचालत्या स्त्रियांना उत्तम नर्तकी बनवाल यात आश्चर्य आहे? एकदा काही प्राकृत कवींशी जयरामकवीची गाठ पडली असता, त्यांना उद्देशून तिरस्काराने कवीने खालील उद्गार काढिले. गहनारण्यात संस्कृतसिंहाची गर्जना ऐकून, प्राकृतमर्कटे भाषावृक्षांच्या क्षुद्रशाखात लपून बसली. ही निर्भर्त्सना ऐकून प्राकृत कवींना फार राग आला व त्यांच्यापैकी रघुनाथ व्यास वगैरे नामांकित कवींशी जयरामकवीचे अनेक सवालजबाब झाले, त्या सवालजबाबात जी बारा भाषांत प्राकृत पद्ये कवीने रचिली ती त्रिमल्ल व वेंकट ह्या तात्कालीन प्रख्यात गायकांनी कोयाजीला गाऊन दाखविली. इतका कथाभाग नवव्या व दहाव्या अशा दोन उल्लासात आला आहे.

११ त्रिमल्लवेंकटनायकांनी जी जयरामकृत प्राकृत पद्ये गायिली ती सर्व जयरामाने परिशिष्टखंडात एका ठिकाणी दिली आहेत. त्यांची एकंदर संख्या २०१ आहे. ज्या प्राकृत कवींनी जयरामकवीला समस्या घातल्या किंवा ज्या विद्वानांचा जयरामकवीने उल्लेख केला किंवा ज्यांनी राजापुढे पद्ये गायिली त्यांपैकी प्रमुखांची नावनिशी अशी : १) रघुनाथ व्यास, २) रघुनंदन, ३) ठाकूर चतुरद, ४) लछिराम, ५) श्याम गुसाई, ६) ठाकूर शिवदास, ७) केहरिदास, ८) नारायणभट्ट गुरू, ९) गयंदकवी, १०) द्वारकादास, ११) देव काशीकर, १२) शेष व्यास काशीकर, १३) बलभद्र कवी, १४) सुखलाल, १५) अल्लीखान, १६) बालकवी, १७) रघुनंद रामानुज, १८) जदुराय, १९) दुर्ग ठाकूर, २०) सुबुद्धिराव, २१) दुंदरी कवी, २२) अकब्वरपूरचा कवी, २३) अनामक पंजाबी कवी, २४) हिंदुस्थानी अनामक कवी, २५) फारसी कवी, २६) गुजराथी कवी, २७) मोरिर्ना भाट, २८) बर्गी कवी, २९) मोदलराय, ३०) कोट्टा पोबराय, ३१) लालमनी, ३२) घनशाम, ३३) विश्वंभर भाटे, ३४) बलदेव नरायन, ३५) अनंत नरायन. अशा पस्तीस भाषाकवींचा व आगंतुक विद्वानांचा उल्लेख जयरामने केला आहे. कोणी कोठचाही कवी आश्रयार्थ आला म्हणजे शहाजीराजा त्याला त्याच्या इच्छेप्रमाणे आपल्या जवळ आदराने ठेवून घेत असे आणि तो जे ईश्वरविषयक किंवा राजविषयक किंवा मनोरंजनविषयक कवित्व त्याच्या जन्मभाषेत करी ते ऐकण्यात फावला वेळ घालवून आपले मन रिझवीत असे. अकबर पातशहाला विजापूरच्या आदिलशहापैकी कित्येकांना विजयनगरच्या कत्कति राजांना, भोजविक्रमादी मध्ययुगीन हिंदू राजांना व भरतखंडातील सामान्य संस्थानिकांना, इतकेच नव्हे तर मुरारपंतासारख्या मुत्सद्धाना व खेडेगावातील देशमुख-देशपांडे व पाटील-कुलकर्णी यांना देखील शाहीर कवी वगैरे गुणी जनांचा व विद्वानांचा परामर्श घेण्याचा नाद असलेले संस्कृत प्राकृत ग्रंथातून व तवारिखातून नमूद आहे. आदिलशाहाच्या दरबारात फारसी व उर्दू कवी प्रायः मुसलमान असत; एखाददुसरे हिंदूंचे नाव सापडते; परंतु भाषा साऱ्या कवींची फारसी किंवा उर्दू असे. मुसलमानी दरबारात मुसलमानांची चहा व्हावी यात वावगे असे काहीच नाही. त्याचप्रमाणे शहाजी महाराजांच्या दरबारात प्रायः हिंदू कवींचा बहुतेक भरणा असावा हे साहजिक आहे; अपवादाला अल्लीखान हे एक तेवढे नाव मुसलमान कवीचे दिसते; परंतु भाषा केवळ संस्कृत किंवा केवळ मराठी नसून, फारसी, उर्दू, ब्रज, गुजराथी, बागलाणी, पंजाबी व

कर्नाटकी अशा हिंदुस्थानातील बहुतेक प्रमुख भाषा आहेत; पश्चिमेकडील सिंधी, पूर्वेकडील बंगला व दक्षिणेकडील तेलगू, तामिळ व मल्याळम या पाच भाषा तेवढ्या नाहीत. तत्रापि, सुलुनेरी नडनेरी, तिरुमुरू, रठिमुळ नोद्र, नीव्हेल, गुंड इत्यादी तेलगू किंवा तामिळ शब्द या चंपूत आले आहेत. त्यावरून अस्पष्ट अनुमान होते की, तेलगू, तामिळ व मल्याळम विद्वान व कवी शहाजीच्या दर्शनार्थ येत नसतील असे म्हणणे संकटप्राय होईल. सिंध व बंगाल हे प्रांत त्याकाळी फार मागासलेले असावेत व तेथील भाषा व लोक प्रौढत्वाप्रत पोहोचलेले नसावेत, सबब, शहाजीच्या दरबारातील जयराम कवीच्या कक्षेत ह्या भाषा आल्या नाहीत. नाहीतर जयरामासारख्या अनेकभाषाकोविदाच्या झपाट्यात त्या आल्याशिवाय राहात्या ना. जयरामाला आपल्या अनेकभाषाज्ञातृत्वाचा इतका काही जबर अभिमान होता की त्याला सिंधी, बंगला, मल्याळम वगैरे भाषांचे ज्ञान जर असते तर त्याने ह्या चंपूत खचित प्रगट केलेच असते. कदाचित श्रोत्यांच्याही ग्राहकशक्तीने जयरामाच्या अनेकभाषाज्ञानाचा संकोच झाल्या असण्याचा संभव आहे. श्रोत्यांना सहज परिचित अशाच तेवढ्या भाषा जयरामाने योजिल्या असण्याचा संभव विशेष दिसतो. सध्या जशी इंग्रजी भाषा उच्च व मध्यम वर्गातील बहुतेक इसमांना कळते त्याचप्रमाणे शहाजीच्या अमदानीत फारसी व उर्दू या भाषा यवनांच्या राशियतीत कळत. करता जयरामाने फारसी व उर्दू ऊर्फ दाक्षिणात्य यावनी भाषा योजिल्या ते रास्तच आहे. कानडी देशावर राज्य करणाऱ्या शहाजीच्या दरबारात कानडी भाषा बहुतेक सर्वानाच अवगत असे. गुजराथी वाण्यांचा व्याप त्याही काळी सार्वत्रिक पडल्यामुळे त्यांची उपेक्षा जयरामाला करणे शक्य नव्हते. बागलाण त्या काळी महत्त्वाच्या देशात मोडत असे व तेथे बहुतेक स्वतंत्र हिंदू राजे राज्य करीत असत, करता बागलाणी भाषेला जयरामाने मान दिला, दुंदार, बख्तर, ब्रज, पंजाबी ह्या भाषा बोलणारे हजारो लोक शहाजीच्या सैन्यात नोकरीवर असत, तेव्हा त्याही आर्य भाषा दरबारातील लोकांस व शहाजीराजास कळत. तात्पर्य, संस्कृत, प्राकृत म्हणजे मराठी, गोपाचलीय म्हणजे ब्रज, गुर्जर, बख्तर, दुंदार, पंजाबी, हिंदुस्थानी, बागलाणी, उर्दू, फारसी व कानडी या भाषा शहाजीच्या दरबारातील उच्च व मध्यम वर्गातील लोकांना उमगण्यास प्रयास पडत नसत. ह्याचा अर्थ असा की, शिवाजीच्या व शहाजीच्या राजवटीत भरतखंडाच्या मध्यवर्ती असा जो महाराष्ट्रदेश, त्या देशातील महाराष्ट्र ब्राह्मणांना व क्षत्रियांना देशपरिस्थितीमुळे अनेक भाषांचे

ज्ञान सहज होत असे, तत्कालीन जी क्षुल्लक व ग्राम्य अशी हजारो सनदापत्रे फारसी व फारसीमय मराठी भाषेत लिहिलेली उपलब्ध आहेत. ती क्षुद्र ग्रामलेखकांना व पाटलांना समजतात या बुद्धीनेच लिहिली गेली असली पाहिजेत. या बाबीसंबंधाने आता आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. वस्तुस्थितीच तशी होती. हा अनेकभाषाज्ञातृत्वाचा धागा फार प्राचीन आहे. ज्ञानेश्वराला संस्कृत मराठी व बागलाणी; दासोपंताला संस्कृत, मराठी, फारसी व उर्दू; एकनाथाला संस्कृत, मराठी हिंदुस्थानी, ब्रज व उर्दू; रामदासाला संस्कृत, महाराष्ट्री, मराठी, फारसी ब्रज व उर्दू; तुकारामाला संस्कृत, मराठी व ब्रज, विठ्ठलाला मराठी व कानडी, अशा अनेक भाषा येत असत. राजकारणाशी ज्यांनी फारकत करून घेतली त्या भक्तशिरोमणीची जर ही कथा, तर राजकारणात सदैव पोहणाऱ्या दरबारी गृहस्थांची गोष्ट काय विचारावी? त्यांना अनेकभाषाकोविद होण्यावाचून गत्यंतरच नव्हते. हा प्रकार इतर देशातही घडलेला आहे व सध्या घडत आहे, इंग्रज कवी मिल्टन याला जुनी इंग्रजी, इंग्रजी, लॅटिन, ग्रीक व इटालियन आणि कदाचित फ्रेंच इतक्या भाषा अवगत होत्या. बेकनला इंग्रजी, ग्रीक व लॅटिन या भाषा येत असत आणि सध्या तर हजारो इंग्रजांना ग्रीक, लॅटिन, फ्रेंच व जर्मन या भाषा व्यवहारसौकर्यार्थ शिकाव्या लागतात. हाच प्रघात फ्रान्स व जर्मनी या देशात आहे आणि हाच प्रघात शहाजीकालीन महाराष्ट्रीय दरबारी लोकात जारीने चालू होता व तो सध्याच्या युरोपातल्याहूनही जास्त प्रमाणावर चालू होता असे म्हटल्यावर अतिशयोक्ती होईलसे दिसत नाही. महाराष्ट्रात लोकांचे हे अनेकभाषाकोविदत्व सध्याही दिसून येते. उच्च इंग्रजी शिक्षण ज्यांना मिळाले आहे त्यापैकी बहुतेकांना मराठी, संस्कृत व इंग्रजी या तीन भाषा तर येतातच येतात, परंतु वैदिक, महाराष्ट्री, मागधी, शौरसेनी, पिशाच्च, पाली, ब्रज, पंजाबी, सिंधी, बंगाली, उर्दू, बागलाणी, कोंकणी, फ्रेंच व जर्मन इत्यादी आणिक भाषा जाणणारेही एकेकटे लोक महाराष्ट्रात थोडे सापडतील असे नाही. सांगण्याचा मुद्दा एवढाच की, देशस्थितीमुळे व राज्यस्थितीमुळे महाराष्ट्रातील अनेक लोक अनेकभाषाविद सध्या बनलेले आहेत व पूर्वी बनलेले होते याचे प्रत्यंतर बारा भाषांत लिहिणाऱ्या जयरामाने व ते लिहिणे समजणाऱ्या दरबान्यांसमवेत शहाजीराजे भोसले यांनी दिलेले लोकांच्या प्रत्ययास आणून देण्याचे काम प्रस्तुत लेखक करीत आहे.

१२ शहाजीराजांनी जयरामकवीला “शतचंद्रं नभस्तलं” ही समस्या स्वतः

घातली, राधामाधवविलास हा संस्कृत चंपू सहृदयतनेने ऐकिला व बारा भाषांत लिहिलेली पद्ये सरसतेने श्रवण केली. तोच प्रकार शहाजीचा पुत्र व शिवाजीचा वडीलभाऊ संभाजीराजा त्याने केला. तोच किता शिवाजीराजाचा धाकटा भाऊ जो एकोजीराजा त्याने गिरविला आणि ह्या तिघांचे अनुकरण शहाजीचा रक्षापुत्र जो कोयाजीराजा त्यानेही संपादिले. तेव्हा प्रश्न असा उभा राहतो की, शहाजीचा पुत्र, संभाजीचा धाकटा भाऊ, आणि एकोजी व कोयाजी यांचा ज्येष्ठ बंधू जो प्रतिभासंपन्न शिवाजीराजा तोच तेवढा अक्षरशत्रू कसा निपजावा व डफसरकारादी लेखकांनी काय म्हणून अपगायिला जावा? सर्व बखरी लिहितात की, शिवाजीराज उच्चशिक्षित होता, ते अप्रमाण धरून व शिवाजीचे जे शत्रू त्यांची साक्ष प्रमाण मानून सत्येतिहासाचे काम भागणार नाही. बखरकार शिवसमकालीन नव्हता म्हणून व शत्रुपक्षीय साक्षी कलुषित म्हणून त्यांचा पुरावा सध्या आपण बाजूस ठेवू आणि जयरामासारखा द्वादशभाषाप्रवीण शिवकालीन कवी काय म्हणतो ते पाहू. जयराम शिवाजीसंबंधाने खालील उद्गार काढितो :

“श्रीशाहराजात्मजतिलकस्य कलियुगसकलप्रबलयवनह
बलवनविदलनकरकलितकरवालोदितप्रतापदिनकरस्य
स्फुरणद्रुणगणयुतपंडितमंडलीमंडित कविवरविरचितप्रबंधह
सिंधुसमुद्रभूतशाश्वतनिष्कलंककीर्तिशीतकरस्य प्र ह
चंडक्षमापतिमंडलविजयसमासादितवसुवसुंधरादिकप्रदानप्र
मुद्रितयाचकजनस्तुतिवचनानंदिताष्टदिग्जननिवहस्य
श्रीशिवराजस्य ”

ह्या उद्गारातील स्फुरद्रुण इत्यादी पद लक्ष्य आहे. ह्या पदात जयराम स्पष्ट सांगतो की शिवराजाच्या ठायी अनेक गुणांचे वास्तव्य होते, त्याचा दरबारव्याप अनेक पंडितांनी सुशोभिलेला असे आणि त्याची निष्कलंक कीर्ति कवीवरांनी वर्णिलेली होती. प्रस्तुत चंपू शक १५७५ पासून शक १५८० पर्यंतच्या कालात क्रमाक्रमाने रचिला जात होता. ह्या सुमारास शिवाजींचे वय तिसीच्या घरात येत चालले होते आणि त्याने औरंगजेब, अदिलशाहा बेरीदशाहा व कुतुबशाहा इत्यादी प्रबल-दुर्बल यवनांच्या ताब्यातील काही मुख काबीज केला होता किंवा लुटला होता. तसेच अनेक मराठा सरदारास त्याने वठणीस आणिले होते. बापाप्रमाणे व आपल्या भावाप्रमाणे तो आपल्या दरबारात संस्कृत विद्वान व प्राकृत कवीवर बाळगीत असे

व त्यांनी रचिलेले स्वतःच्या कीर्तीचे संस्कृतप्राकृत पवाडे तो सहृदयतेने ऐकत असे, म्हणजे त्यांनी रचिलेल्या संस्कृतप्राकृत पद्यांचा अर्थ कळण्याची पात्रता त्याच्या अंगी असे. जयरामाने केलेल्या शिवाजीच्या ह्या वर्णनावरून स्पष्टच झाले की शिवाजीला त्याच्या बापाप्रमाणे व भावाप्रमाणे संस्कृतप्राकृत भाषा येत होत्या. तेव्हा शिवाजीच्या संस्कृत प्राकृत ज्ञानासंबंधाने बखरीतून जी वर्णने उपलब्ध आहेत ती समकालीन पुराव्याने समर्थित झाल्यामुळे विश्वसनीय धरणे भाग आहे. ह्यावर अशी शंका आणिता येईल की, शिवाजीला संस्कृत प्राकृत भाषाज्ञान असू शकेल, परंतु हे ज्ञान अक्षरओळख असल्यावाचूनही असू शकण्याचा संभव आहे. ह्या शंकेचा अर्थ असा होतो की, शिवाजी विद्यासंपन्न होता, फक्त ती विद्या त्याने तैलबुद्धीच्या एखाद्या जन्मांधाप्रमाणे कर्णोपकर्णी मिळविलेली होती, स्वतः लिहून व वाचून त्याने ती कमाविलेली नव्हती. तात्पर्य, शंका संकुचित होता होता आता इतकी संकुचित झाली की, शिवाजीला बावन मातृका काढता व वाचता येत होत्या की नव्हत्या एवढाच प्रश्न काय तो प्रत्यक्ष पुराव्याने सिद्ध करावयाचा राहिला. हा प्रत्यक्ष पुरावा पुढे येई तोपर्यंत शंकाखोर आपला संशय सोडणार नाहीत. परंतु हा शंकाखोरपणा शंकाखोरांना फार जाचक होण्याचा संभव आहे. शिवाजीचे साक्षात हस्ताक्षर स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहिल्याशिवाय शिवाजीला लिहितावाचत येत होते असे म्हणण्यास संशयखोर तयार नाहीत. परंतु ही अपूर्व शंका काढणाऱ्यांना आम्ही असा सवाल करतो की, शहाजी, संभाजी, एकोजी व कोयाजी यांची तरी हस्ताक्षरे शंकाकारांनी प्रत्यक्ष पाहिली आहेत काय? ही भोसलेमंडळी सोडून बा. भास्कराचार्य, जगन्नाथ पंडित, गागाभट्ट, एकनाथ, मुक्तेश्वर इत्यादी पंडितवरांची तरी हस्ताक्षरे शंकाकारांनी पाहिली आहेत काय? हे महाराष्ट्रपंडितही बाजूस ठेवू. सीझर, अलेक्झांडर, आदिलशाहा, ऑरिस्टॉटल, चॉसर ह्यांची तरी हस्ताक्षरे शंकाकारांनी पाहिली आहेत काय? ह्यांपैकी कोणाचीही हस्ताक्षरे उपलब्ध नसता, ह्यांच्या साक्षरतेसंबंधाने शंकाखोरांना संशय नाही. मग फक्त शिवाजीमहाराजावरच त्यांची एवढी करडी नजर काय म्हणून? ह्या शंकाखोरपणातील इंगित असे आहे की, ह्या शंकेखोरांची मनं फार ढिली आहेत. कोणी धूतनि वाटेल ती कंडी पिकविली की ह्यांना संशय पडलाच. जे जे म्हणून खरेखोटे, बरेबुरे ह्यांच्या कानावर जाईल ते ते ह्यांच्या मनावर पारख न होता गाफीलपणाने तात्काळ बिंबते. इंग्रजांचे राज्य पुढील वर्षी जाईल, स्वराज्य येत्या पावसाळ्यात सुरू होईल, आपण आर्य नसून

खरे आर्य युरोपियन लोक आहेत, वगैरे शेकडो अफवा हे लोक बिनपारख ग्रहण करतात. त्यातलीच शिवाजीच्या साक्षरतेसंबंधाची भिकार अफवा आहे. पिकल्याशिवाय विकत नाही, संशय ज्याअर्थी आला त्याअर्थी येथे काहीतरी पाणी मुरत असणार, इत्यादी लौकिक म्हणींचा पगडा दिल्या मनावर फार बसतो. तो पगडा जयरामासारख्या समकालीन कवीच्या प्रत्यक्ष पुराव्यावर विश्वास ठेवून त्यांनी आता झुगारून द्यावा व शिवाजी विद्यासंपन्न होता, इतकेच नव्हे तर त्या तैलबुद्धीच्या पुरुषाला बावन्न मातृकांचे यःकश्चित ज्ञान होते हेही बिनसंशय मान्य करावे. कुळातील बाकीच्या सर्व पुरुषांना अक्षरज्ञान होते आणि शिवाजीलाच एकट्याला तेवढे नव्हते, हा प्रवादच मुळी बाष्कळ आहे. मूळ कंडी पिकविणाऱ्यांचा असा कुत्सित हेतू होता की, शिवाजीला अक्षरज्ञान नव्हते असा प्रवाद फैलविला म्हणजे पुढे त्याला संस्कृतप्राकृत ज्ञान नव्हते, प्रगल्भ विद्या नव्हती इत्यादी दोष इत्यादी दोष या थोर पुरुषावर सहजच लागू पडतील. परंतु जयरामकवीच्या समकालीन लेखाने ह्या कुत्सित कंड्यांना आता कायमची मूठमाती मिळाली आहे. सबब, या वादाला रजा देऊन, एतदनुषंगिक दुसऱ्या एका प्रश्नाला जाता जाता सहज स्पर्श करू. साक्षरते संबंधाने व विद्यासंपन्नत्वासंबंधाने आता काही एक शंका राहिली नसल्यामुळे सध्या अत्यंत साधा व सीधा असा एक प्रश्न संशोधकांपुढे आला आहे की, शिवाजीचे हस्ताक्षर, अद्याप इतकी तपे संशोधने करून, कसे सापडले नाही? ह्या प्रश्नाला उत्तर असे आहे की, शिवाजीची शंभर सव्वाशे देखील अस्सल पत्रे अद्याप सापडलेली नाहीत. सापडली आहेत त्यापैकी बहुतेक मामूल इनामासंबंधाची वगैरे दरबारी कारकुनांनी लिहिलेली आहेत. शिवाजीने स्वतः विनंती, आज्ञा वगैरे निशाणी केलेले पत्र सापडावयाचे म्हणजे शहाजी, संभाजी, एकोजी, जिजाबाई, रामदास, तुकाराम इत्यादी जिवलगाना लिहिलेल्या पत्रांखेरीज किंवा सामराज नीळकंठ, पिंगळे, मालुसरे, पालकर वगैरे प्रेमातल्या व विश्वासातल्या दरबाऱ्यांना स्वतः खाजगी लिहिलेल्या पत्रांखेरीज सापडणार नाही. त्यातल्या त्यात एक पत्र धुळे येथे रा. देव यांच्या संग्रहास आहे. त्याच्या समाप्तीस शिवाजीने आपली निशाणी घातली आहे असे मला व रा. देव यांना वाटत आहे. त्या पत्राचा देवांनी गाजावाजा मुद्दाम केला नाही. अश्या हेतुने का, ते पत्र व निशाणी यांचे दर्शन घ्यावयाला कोणी हरीचा लाल येतो किंवा नाही व त्याच्या विश्वास्यता किंवा अविश्वास्यता या संबंधाने कोणी चिकित्सा करतो किंवा नाही. त्या पत्राचा फोटो

देणे काही अवघड नव्हते. परंतु वरील कारणाकरिता तो मुद्दाम दिला नाही. खात्री आहे की, जसजसा शिवाजीचा खुद्द स्वतःचा पत्रव्यवहार मुबलक सापडत जाईल तसतशी शिवाजीच्या खुद्द निशाणीची पत्रे हटकून सापडतील. बाकी शिवाजीबरोबर शहाजी, एकोजी, संभाजी, राजाराम, इत्यादींची हस्ताक्षरे अद्याप सापडावयाचीच आहेत. शहाजी, एकोजी, संभाजी व राजाराम यांच्या पत्रव्यवहाराच्या संशोधनासंबंधाने एक बाब इथे पुन्हा सुचवून ठेवितो. ह्या राजाच्या कालच्या पत्रव्यवहाराची खाण पेशवाई पत्रव्यवहाराच्या खाणीखाली बुजून गेलेली आहे. म्हणजे तत्कालीन मुत्सद्द्यांची व लढवय्यांची घराणी पेशवाई मुत्सद्द्यांच्या व लढवय्यांच्या घराण्यापुढे फिकी व निस्तेज होऊन धुळीस मिळाली किंवा कोनाकोपऱ्यात दबली आहेत. त्यांना उजेडात आणण्याला पेशवाई दफतरे शोधून काढण्यात जो खर्च लागला त्याहून कितीतरी पटीने जास्त खर्च लागेल.

१३ शहाजी, एकोजी व संभाजी ह्यांनी घातलेल्या समस्यांचे वर्णन जयरामाने जसे केले तसे शिवाजीने घातलेल्या समस्यांचे वर्णन त्याने का केले नाही अशी शंका काढल्यास तिचे स्वल्यात परिहरण असे की, शक १५७५ पासून शक १५८० पर्यंतच्या काळात शिवाजी शहाजीच्या दरबारात कधीच नव्हता. शिवाजी संबंधाने जयरामाने केलेला दुसरा उल्लेख असा आहे :

टिकेचा धणी लेंक ज्याचा शिवाजी । करी तो चहू पातशाहाशि वाजी ॥

तयाला रणा माजि हें एक माने । अरी जैं गला घालुनी ये कमानें ॥१३३॥

कवी म्हणतो की, शहाजीचा लेक व वारस जो शिवाजी तो शहाजीच्या हयातीनंतर राजत्वदर्शक जो तिलक ऊर्फ टिक्का त्याचा प्रथम हक्कदार आहे, शिवाजीने चारी पातशाहास लढाईच्या रणांगणावर फिरवून घोड्यासारखे जेर केले आहे व शत्रुराजांच्या गळ्यात कमाना अडकवून त्याने त्यास नरम आणिले आहे. ह्या खेरीज तिसरा उल्लेख संबंध काव्यात शिवाजीसंबंधाने नाही. वरील श्लोक शहाजीने ऐकिलेला होता, त्यावरून उघडच झाले की, शहाजीच्या कर्नाटकातील राज्याचा भूरितम भाग टिक्क्याचा धनी जो शिवाजी त्याला मिळावा अशी शहाजीची इच्छा होती. जयरामाने केलेले शिववर्णन यथार्थ होते व ते शहाजीस मान्य होते हे सांगावयाला नकोच. शिवाजी व संभाजी यांची आई जी जिजाई तिजसंबंधाने जयराम लिहितो की,

जशी चंपकेशीं खुले फुल्ल जाई । भली शोभली ज्यास जाया जिजाई ॥

जिचे कीर्तिचा चंबु जंबुद्विपाला । करी साऊली माऊलीसी मुलाला ॥१३१॥

जिजाई ही शहाजीसारख्या धीर, उदार व पराक्रमी पुरुषाला चांगलीच साजण्यासारखी बायको होती आणि ती केवळ नवऱ्याच्या कीर्तीवर विकत नसून, स्वतःच्या धीर, उदार व गंभीर वृत्तीने तिची कीर्ती त्या काळी सर्व भरतखंडभर पसरली होती, इतकेच नव्हे तर तिच्या कीर्तीच्या चंबूखाली म्हणजे घुमटाखाली म्हणजे घुमटाच्या सावलीखाली सर्व जंबुद्वीप म्हणजे जंबुद्वीपातील सज्जन लोक यवनांच्या जुलुमाला कंटाळून आश्रयार्थ येत असत, असे जयराम लिहितो. जिजाई ही कोणत्या तोलाची बाई होती ह्याचा अंधुक तर्क जयरामाच्या ह्या तत्समकालीन उक्तीवरून करता येतो. पुणे व सुपे प्रांताची व्यवस्था पहाणाऱ्या, शिवाजीच्या शिक्षणाकडे लक्ष देणाऱ्या, स्वतः गोरगरिबांचा समाचार घेणाऱ्या व गुणी सज्जनांना आश्रय देणाऱ्या ह्या बाईच्या कर्तबगारीचे तपशीलवार वर्णन न देता केवळ एक त्रोटक श्लोक करून कवी गप्प बसला हे पाहून कवीवर संशोधकांचा राग झाल्यास तो अयथार्थ होणार नाही.

१४ दरबारातील ज्या मुत्सद्यांची व कवीची नावे जयरामाने उल्लेखिली आहेत त्यांच्यापैकी आपल्या पूर्वओळखीची नावे कोणती व नवीनच प्रथम ओळख प्रस्तुत चंपूच्या द्वारा ज्यांची झाली ती नावे कोणती ते क्रमवार पाहू.

(१) शिवराय गोस्वामी : गोस्वामी म्हणजे गोसावी. गोसावी हे देशस्थ ब्राह्मणात आडनाव आहे. ह्या शिवराय किंवा शिवराव गोसाव्या संबंधाने पूर्वमाहिती काही नाही. हा शहाजीच्या दरबारी आल्यागेल्याची धन्याला वर्दी व गाठ घालून देणारा दरबारी होता. तंजावरप्रांती गोसावी आडनावाने एक घराणे मी पाहिले होते. ह्याने समस्या वगैरे काही प्रश्न केला नाही. त्यावरून दिसते की, हा केवळ वरिष्ठ दर्जाचा सभ्य मुत्सद्दी असावा.

(२) वीरेश्वर वैद्य : वैद्य हे देशस्थ ब्राह्मण आडनाव. चंपूत वैद्ये: असा अनेकवचनी प्रयोग शहाजीच्या तोंडी कवीने घातला आहे. त्यावरून दिसते की, शहाजीमहाराज आपल्या मुत्सद्यांशी आदराने बहुवचनी बोलत असे. वीरेश्वर वैद्य हेही नाव नवीन परिचयाचे आहे. हा शहाजीमहाराजांचा भिषग्वर असावा.

(३) मल्लारीभट्ट पुरोहित : मल्हारभट्ट पुरोहिताने समस्या घातली होती. हा महाराजांचा पुरोहित ऊर्फ राजोपाध्या. हा परमबुद्धिवान् होता असे कवी लिहितो. हे नाव राजोपाध्यांच्या पत्रव्यवहारात आले आहे.

(४) नारो पंडित दीक्षित : पंडित म्हणजे पंत. पंडित=पंडत=पंत. नारोपंत दीक्षित हे नाव सभासदी बखरीत आले आहे. संबंध नाव नारो त्रिमळ हणमंते ऊर्फ नारायण त्र्यंबक हणमंते. यांनी किंवा यांच्या पूर्वजांनी यज्ञ केला होता म्हणून यांना दीक्षित हे नाव मिळाले, हे उघड आहे. हा शहाजीराजाजवळ कर्नाटकात कारभारी ऊर्फ मुत्सद्दी होता. याजकडे मुजुमदारी होती. लग्नोत्तर जिजाबाईच्या पाठराखणीस हणमंते जाधवरायांकडून शहाजीराजाकडे आले. हणमंते हे आडनाव गावावरून पडले आहे. हे नाव पूर्वपरिचित आहे. ह्याला धीसचिवधुरंधर म्हणून जयरामाने विशेषण दिले आहे. समस्या करताना ह्याने मोठी जांभई देऊन अंग हलविले, असे कवी लिहितो. हणमंत्यांचे घराणे गंगाप्रांतीय नगर, औरंगाबाद इकडील आहे.

(५) नरहरी कवीश्वर : कवीश्वर हे देशस्थात आडनाव आहे. हे नाव पूर्वपरिचित नाही. हा महाराजाचा कवी असावा.

(६) विष्णु ज्योतिर्विद : म्हणजे विष्णु जोशी. ज्योतिषी=जोइसी=जोशी. हा राजाचा ज्योतिषी. हे नाव पूर्वपरिचित नाही.

(७) घुनाथभट्ट चाऊरकर : चाऊरकर ऊर्फ चावरे हे देशस्थ आडनाव आहे. चावऱ्यांचे कूळ सध्या नरीथडीला प्रसिद्ध आहे. नाव पूर्वपरिचित नाही. हे राजाचे पंडित.

(८) विश्वनाथभट्ट ढोकेकर : देशस्थ ब्राह्मण. राजाच्या मर्जीप्रमाणे चालण्यात चतुर म्हणून जयराम याचे वर्णन करतो. नाव पूर्वपरिचित नाही.

(९) नीळकंठभट्ट श्रोत्रिय : श्रोत्रिय म्हणजे श्रोत्री हे देशस्थ आडनाव पुणे, सातारा, नगर या प्रांतात आढळते. हा राजाचा श्रोत्रिय. राजापुढे भारतादि पुराण वाची. नाव पूर्वपरिचित नाही.

(१०) प्रल्हाद सरस्वती : सरस्वती हे देशस्थ आडनाव. हा दरबारी कवी होता. पूर्वपरिचित नाही.

(११) वीरेश्वरभट्ट चतुर : हा राजाच्या पदरचा गायक. चतुर हे देशस्थ आडनाव. चतुर साबाजी या मुत्सद्याच्या जोडनावात हे आडनाव आढळते. साबाजीपंत ह्या निजामशाही मुत्सद्याचे आडनाव चतुर. साबाजीपंत हा देशस्थ ब्राह्मण; कायस्थ नव्हे, हे पंत या विशेषणावरून स्पष्ट आहे. हे नाव पूर्वपरिचित नाही.

(१२) अक्कय्यशास्त्री पल्लकचेरीकर : हा तत्कालीन प्रसिद्ध शास्त्री. पूर्वपरिचित नाही. कर्नाटक ब्राह्मण.

(१३) तुकदेव : तुकदेव हे देशस्थात आडनाव आहे. हा पुराण सांगण्यात मोठा पटाईत असे. तुकदेवांचे घराणे वाई प्रांतातील आहे.

(१४) शेष पंडित : शेषपंडित म्हणजे शेषोपंत. शेष हे व्यक्तिनाम ब्राह्मणात व ब्राह्मणेतरात आढळते. शेखोजी आंग्रे म्हणजे मूळ शेषोजी आंग्रे शेषोपंतांचे आडनाव कवीने दिले नाही. नाव पूर्वपरिचित नाही. हा सर्वशास्त्रज्ञ होता म्हणून जयराम म्हणतो. जगन्नाथ हे शेषोपंतांचे आडनाव असावे. शिवाय हे पद क्लिष्टही आहे. शहाजहानकालीन जगन्नाथ पंडिताची ही स्मृती हे पद करून देते. जगन्नाथ जसा शहाजहानाच्या दरबारी तसा शेष शहाजीच्या दरबारी.

(१५) अनंत शेष पंडित : हा काशीतील शेष उपनावाचा विद्वान पंडित पुणतांब्याहून शालिवाहनाच्या तेराव्या शतकात महाराष्ट्रात जेव्हा सर्वत्र यावनी माजली तेव्हा श्रीक्षेत्र पुण्यस्तंभ येथील पाच पट्टीच्या विद्वानांची घराणी आपली हजारो पोथ्यापुस्तके घेऊन श्रीक्षेत्र वाराणसी येथे देशत्याग करून गेली. त्यातले शेषांचे घराणे. ह्या शेष घराण्यातील वीरेश्वर शेषापाशी प्रसिद्ध कवीवर जगन्नाथ पंडिताने पातंजलभाष्याचा अभ्यास केला असे जगन्नाथाने आपल्या रसगंगाधरात लिहिले आहे :

‘शेषांकप्राप्तशेषामलभणिति रभूत् सर्वविद्याधरो यः’ जगन्नाथ शहाजहान व शहाजी यांचा समकालीन होता, हे सर्वसिद्ध आहे. शहाजीराजांच्या आश्रयास आलेला अनंत शेष हा अलंकारशास्त्रज्ञ होता. हे नाव परिचितांपैकी आहे.

(१६) संभाजीराजे भोसले : हा शहाजी व जिजाई यांचा वडीलपुत्र व शिवाजीचा ज्येष्ठ बंधू. नाव परिचित आहे. याचा विधीयुक्त यौवराज्याभिषेक झाला होता, असे जयराम लिहितो.

(१७) यलोजी महाले घंटाघोष : यलोजीला दोन आडनावे होती, महाले व घंटाघोष. हा देशस्थ ब्राह्मण. योग, न्याय, मीमांसा, काव्य, नाटक, अलंकार इत्यादी शास्त्रात व कलात निष्णात असा हा विद्वान पंडित युवराज संभाजी राजे भोसले यांचा परमस्नेही होता, असे जयराम लिहितो. हे नाव पूर्वपरिचित नाही. ह्याच्या वर्णनात जयराम भानुविरचित रसमंजरीचा उल्लेख करतो. नायकभूषण म्हणून विशेषण यलोजीला कवी लावतो, त्यावरून कदाचित पिढीजात धंद्याने हा सराफ असावा.

(१८) रघुनाथ पंडित : रघुनाथ नारायण हणमंते, नारोपंत हणमंत्याचा पुत्र. हा वयाने तरुण, परंतु बुद्धीने पोक्त होता. काळ्या लोखंडी बोरूची लेखणी कानावर ठेवून हा राजापुढे आला. हा हर हुन्नर कला जाणणारा होता. राजाच्या सांगण्यावरून

जयरामाचा आदर ह्याने केला. नाव पूर्वपरिचित आहे.

(१९) सखो पंडित : आडनाव दिले नाही. भांडागार, बागा, थडी, कलावंत यांच्यावरील अधिकारी असे. सेवकांना पगार वाटण्याचे काम याजकडे असे. सर्व लोकांशी मित्रत्वाने वागण्यात व मिठे बोलण्यात हा प्रवीण असे. राजाचा हा केवळ बहिश्चर प्राण असे. नाव पूर्वपरिचित नाही.

(२०-२१) रघुनाथपंत व लक्ष्मणपंत : दोन दरबारी मुत्सद्दी. यांना लोलिबकर्मकरो ल्लंब्वौ असे विशेषण कवीने लाविले आहे. लोलिबकर्म म्हणजे नर्मकर्म संपादण्यात राजाचे हे साह्यकारी होते. राणीवशाची व्यवस्था पाहण्याचे काम यांजकडे असावे. नावे पूर्वपरिचित नाहीत.

(२२) दत्तो नागनाथ : हा शहाजीराजाच्या दरबारचा कोणी सुप्रसिद्ध मुत्सद्दी असावा. ह्याचा व जयरामकवीचा काही शरीरसंबंध होता. नाव पूर्वपरिचित नाही. विश्वनाथ भट्ट ढोकेकराहुन हा इसम निराळा असावा.

(२३) विश्वनाथभट्ट मंगल पाठक : याजकडेस प्रातःस्मरण उच्च व मधुर स्वराने पढून राजाला उठविण्याचे काम असे. नाव पूर्वपरिचित नाही. विश्वनाथभट्ट ढोकेकराहुन हा इसम निराळा असावा.

(२४) प्रभाकरभट्ट राजगुरू : हा राजाचा वर्षपुरोहित व राजगुरू. ह्याचे चरणतीर्थ राजा ग्रहण करीत असे. नाव पूर्वपरिचित नाही.

(२५) मल्लीनाथ वंशज : रघुवंशादी महाकाव्यांवर टीका करणारा मल्लीनाथ त्रिचनापल्लीचा राहणारा. त्याचे तीन-चार वंशज आश्रयार्थ राजाकडे आले असता, त्यांची व राजाची गाठ प्रभाकरभट्ट राजगुरू यांच्या द्वारा जयरामाने घालून दिली. नावे कवीने दिली नाहीत.

(२६) भीमराय : भीमराव हा जासुदांचा मुख्य असे. नाव पूर्वपरिचित नाही.

(२७) अभेद गंगाधर : एकोजी राजा संभाजीराजाच्या मरणोत्तर युवराज झाला, त्याचा अमात्य. ह्याचे आडनाव अभेद. अभेद म्हणजे अभयद. अभयद म्हणजे अभयंकर, अभ्यंकर. हे आडनाव चितपावन दिसते. हा वेदव्युत्पन्न असून अग्निहोत्री असे. मनाचा दयाळू असून पापभीरू असे. ह्याची जयरामावर कृपादृष्टी असे.

(२८) एकोजीराजे भोसले : शहाजी व तुकाई यांचा पुत्र, संभाजी व शिवाजी यांचा कनिष्ठ सापत्न बंधू. संभाजीनंतर, खरे पाहता, शिवाजीला युवराजपद मिळावयाचे. परंतु शिवाजीने त्या काळी स्वतंत्र राज्यच कमाविण्याचा उपक्रम

केल्यामुळे व दूरवर्तित्वामुळे युवराजपद शहाजीने समीपवर्ती एकोजीराजास दिले. नाव एकोजी, एकराज असे दिले आहे, व्यंकोजी असे दिले नाही. खरे मूळचे नाव एकोजी, एकराज की व्यंकोजी, व्यंकटेश? कर्नाटकात हे व्यंकटेश दैवत मोठे प्रख्यात आहे. त्या प्रांतात पुत्र झाला म्हणून व्यंकटेश व्यंकोजी हे नाव शहाजीने आपल्या मुलास ठेविले असण्याचा संभव आहे. मूळ व्यंकटेश हा अपभ्रंश विकंकटेश ह्या संस्कृत शब्दाचा आहे. व्यंकटेश ह्या अपभ्रष्ट शब्दाचा अपभ्रंश वेंकट, वेंकू, एकू, एकोजी. उलटपक्षी एक हेही शहाजीच्या मुलाचे पाळण्यातील नाव असू शकेल. एक शब्दापासून एकू, एकोजी. एकोजी व एंकोजी ह्या दोन शब्दांचा उच्चार बहुतेक सारखा असल्यामुळे कोठे कोणी एकोजी असा उच्चार करीत व कोणी एंकोजी उच्चार करीत. एंकोजी उच्चार करणारे मूळ नाव व्यंकोजी समजत व एकोजी उच्चार करणारे एक समजत. ह्यातून खरे मूळ पाळण्यातील नाव कोणते त्याचा निर्णय मूळ पत्रिका वगैरे सापडल्याशिवाय करता येणे मुष्कील आहे. तत्रापि समकालीन जयराम ज्याअर्थी एकराज, एकोजी हे नाव देतो त्या अर्थी तेच मूळचे नाव असावे असा तात्पुरता निर्णय करणे वावगे नाही. सोमवंशीय पुरुरव्याच्या रयनामक पुत्राच्या पुत्राचे नाव एक असे होते. सिंह, शरभ ही जशी पुरातन भारतीय नावे तसेच एकही पुराण भारतीय व्यक्तिनाम आहे.

(२९) कृष्णभट्ट विदुषक : हा एकोजीराजाच्या पदरचा विदूषक ऊर्फ खुषमस्कऱ्या. विदूषक ऊर्फ खुषमस्कऱ्ये बाळगण्याचा परिपाठ आपल्या ह्या देशात फार प्राचीन आहे. पेशवे व पेशव्यांचे सरदार यांजवळ खुषमस्कऱे असत. दक्षिणेतील काही सरदारांच्या येथील काही खुषमस्कऱ्ये मी पाहिलेले आहेत. खुषमस्कऱ्या म्हटला म्हणजे तो वाकड्या तिकड्या अंगाचा व अवयवांचा, ठेंगू, औपरोधिक थट्टा करण्यात- परंतु खरा अर्थ धन्याच्या मनात भरवून देण्यात - निष्णात असा असे. एकोजीचा कृष्णभट्ट ह्याच वर्गातील दिसतो. नाव पूर्वपरिचित नाही.

(३०) बघेल कवी : नाव दिलेले नाही.

(३१) जनार्दन पंडित : जनार्दन नारायण हणमंते. नारायणसंभवं म्हणून जयरामकवीने स्पष्ट म्हटलेच आहे. ह्याची चालचलणूक रुबाबदार असून हा शिव व विष्णु ह्या दोन्ही दैवतांचा उपासक होता. कर्नाटकात शैव व वैष्णव यांचे बंड व द्वैत फार. सबब, दोघांचाही मिलाफ एकमेव अद्वितीय ब्रह्मात म्हणजे भागवत धर्मात करणारा हा मुत्सद्दी तरुण युवराज जो एकोजी त्याच्या दरबारास साजेसाच

होता. हे पूर्वपरिचित नाव आहे.

(३२) कमलाकर : हा यशवंतराव श्रीकरणाधीश याचा आश्रयदाता. ह्याचे उपकार यशवंतरावाने योग्यतेस चढल्यावर फेडिले. हे नाव आहे की आडनाव आहे न कळे.

(३३) यशवंतराव : हा एकोजीचा श्रीकरणाधीश. हा राज्यातील करवसुलीचा अधिकारी व विद्वान ब्राह्मणांचा कैवारी होता. नाव अपरिचित.

(३४) कोयाजीराजे भोसले : हा शहाजीचा रक्षापुत्र. याच्यावर एकोजीराजाची फार कृपादृष्टी असे. नाव पूर्वपरिचित नाही.

(३५) त्रिमल्लवेंकट नाईक : हे दोघे शहाजीच्या दरबारचे प्रख्यात कानडे गवयी. नावे पूर्वपरिचित नाहीत.

ही पस्तीस नावे शहाजी महाराजांच्या खास दरबारातील कारभाऱ्यांची, पंडितांची व कवींची झाली. ह्यांपैकी बहुतेक सर्व संस्कृत व प्राकृत भाषा जाणणारे असून, कित्येक तर पट्टीचे शास्त्रज्ञ व कलाज्ञ होते. शहाजी महाराजाने एकोजी राजाला जेव्हा युवराजपद दिले त्यावेळी त्याने त्याला कारभारीही पिढीजाद मंडळीतून निवडून दिले. बखरीतून लिहिलेले असते की बेंगळुराहून शिवाजीराजाची पुणे प्रांती रवानगी झाली तेव्हा त्याजबरोबर अमात्य वगैरे कारभारी नेमून दिले होते. ह्या लिहिण्यात किती तथ्य आहे हे वरील प्रघातावरून स्पष्ट दिसते. राजपुत्रांना फार लहान वयापासून कारभारी नेमून देऊन, त्यांच्याकरवी त्यांना राजकीय व्यवहार शिक्षण भोसले मंडळी देत असत. एकोजी राजाला युवराज हा किताब असून शिवाय सवाई महाराज असाही अलकाब त्याच्या नावपुढे जोडीत. तेव्हा शिवाजी महाराजांना महाराज हे पद फार लहान वयात लावण्यात आलेले कागदोपत्री आढळल्यास त्याचे आश्चर्य वाटावयाला नको. महाराज ह्या किताबाखेरीज छत्रपती हा लौकिक किताब शिवाजी महाराजांना जनतेकडून फार लहानपणी मिळालेला आहे. शिवाजी हा दरिद्री, टाकून दिलेला, दरोडेखोर पोर होता, तेव्हा त्याला राजा, महाराजा व छत्रपती हे किताब अल्पवयात मिळणे अशक्य होते अशी कित्येक तुटपुंज्या माहितीच्या लेखकांची समजूत कशी झाली असावी तेही आता समजून येण्यास मार्ग होतो. राजा हा तर किताब सर्व अस्सल दक्षिणी मराठ्यांना वंशपरंपरेने हजारो वर्षे लागत आलेला आहे.

१५ संस्कृतज्ञ व शास्त्रज्ञ अशा दरबारी मंडळींच्या यादीनंतर आता प्राकृत आगंतुक कवींची नावनिशी तपासू. ह्या नावनिशीत अकरा प्राकृत भाषाकवींचा

उल्लेख आहे. मराठी पद्ये स्वतः जयरामने केली असल्यामुळे तत्कृतृत्वासंबंधाने तपासाचे कारणच रहात नाही. बाकी राहिलेले ब्रज, गुजराथी, बख्तर, दुंदार, पंजाबी, हिंदुस्थानी, बागलाणी, फारसी, उर्दू व कानडी अशा दहा भाषांतील जे कवी शहाजीच्या आश्रयास आले त्यापैकी दोन नावांखेरीज बाकीच्या नावांचा मला पूर्वपरिचय नाही. शक १५७५ त हयात असणाऱ्या गुजराथी, बख्तर, दुंदार, पंजाबी, बागलाणी, फारसी व कानडी कवींच्या नावांतून प्रस्तुत चंपूत आलेली नावे धुंडाळून काढावयाला त्या त्या भाषातील कविचरित्रे तपशीलवार उपलब्ध झाली पाहिजेत. ती तशी उपलब्ध नाहीत. सबब त्यांच्या संबंधाने अपरिचितत्वाचा पाढा वाचण्याचा प्रसंग येणार हे उघड आहे. ब्रज, हिंदुस्थानी व उर्दू ह्या तीन भाषांतील शक १५७५ त हयात असलेल्या कवींची ही तपशीलवार बारीक माहिती छापलेली माझ्या पहाण्यात नाही. तेव्हा ह्या कवींची पूर्वमाहिती काही एक नाही असे म्हणून स्वस्थ बसणे भाग आहे. आपल्या मराठीत कवी व काव्ये यांच्या बारीकसारीक सूक्ष्म नावनिशा जशा आपण प्रसिद्ध केल्या आहेत तशा नावनिशा इतर भाषांतील कवी व काव्ये ह्यांच्या तत्त प्रांतीय शोधकांनी प्रसिद्ध केलेल्या नाहीत. कालांतराने त्या जेव्हा केव्हा प्रसिद्ध होतील तेव्हा त्यातून प्रस्तुत चंपूतील नावे पटवून घेता येतील किंवा त्यात ही नावे नवीन म्हणून कदाचित घालता येतील.

(३६) रघुनाथ व्यास : माहिती नाही. बैरनके वधू फिरे बैरनके बनमे, अशी समस्या रघुनाथ व्यासाने जयरामाला घातली. तिचे पूरण करताना, शहाजीचा रणदुंदुभी वाजला असता शहाजहानच्या हृदयात धडकी भरली, असे विधान केले आहे.

(३७) रघुनंदन : हा ब्रजभाषाकवी. याच्या समस्येच्या उत्तरात जयरामाने बालकृष्णवर्णन केले आहे, शहाजीचा उल्लेख नाही.

(३८) ठाकूर चतुरद : याने शहाजीच्या वर्णनपर यमकबद्ध सवायी करण्यास जयरामास सांगितले. शहाजीने हाती फिरंग धरली की, फिरंग्यांचा चेहऱ्याचा रंग उतरतो, असे जयरामाने तीत वर्णन केले आहे.

(३९) लछिराम : लछिराम म्हणजे लक्ष्मीराम. याच्या समस्येच्या पूर्तीत शहाजीच्या कीर्तीचे काव्यमय वर्णन कवीने केले आहे. ऐतिहासिक भाग तीत नाही.

(४०) श्याम गुसाई : याच्या समस्येच्या समाधानात शहाजीच्या शत्रुंवर व त्यांच्या बायकांवर जयरामाने काही काव्यकोट्या केल्या आहेत, ऐतिहासिक भाग नाही.

(४१) ठाकूर शिवदास : याच्या समस्येच्या पूर्तीत जयराम म्हणतो की, हे मालोजीच्या पुत्रा, शाहाजीराजा, तुझ्या शत्रूंच्या स्त्रिया रानात वानरांच्या हाती सापडल्या. त्या स्त्रियांची थाने वानरांना ताडफळे वाटली. त्यांचे ओठ पिकलेली तोंडली भासली व दात डाळिंबाचे दाणे दिसले. ऐतिहासिक भाग नाही.

(४२) केहरि : केहरि म्हणजे केसरी. याच्या समस्येच्या उत्तरात शहाजीच्या कीर्तीचे काव्यमय वर्णन जयरामाने केले आहे. ऐतिहासिक भाग नाही.

अश्या नाना प्रकारच्या समस्या व त्यांची जयरामकृत उत्तरे ऐकून शहाजीराजा कवीवर बहुत खुष झाला. त्यामुळे जयरामाचे नाव दाही दिशात दुमदुमू लागले. तेव्हा जयरामाने प्रतिप्रसन्न होऊन राजावर जे कवित्व केले त्यात म्हटले आहे की, हे राजा, तू जे देश जिंकलेस किंवा पाहिजेत त्या त्या देशची भाषा मी शिकलो आहे व तुझ्या आश्रयाला आलो आहे. संस्कृत एक व मराठी गोपाचलीय, गुर्जर, वक्तर, ढुंढार, पंजाबी, हिंदुस्थानी बागलणी, फारशी, उर्दू व कानडी अशा अकरा मिळून बारा भाषा कवीला येत होत्या. ह्या बारा भाषा जेथे बोलत होत्या ते देश शहाजीने जिंकिले किंवा पाहिले, असे जयराम म्हणतो. पैकी, कानडी व मराठी ह्या दोन भाषा ज्या कर्नाटक व महाराष्ट्र देशात बोलत ते देश शहाजीने साक्षात जिंकले व पाहिले होते संस्कृत पंडितांची भाषा, फारसी यवनांच्या दरबारची भाषा व उर्दू लष्करातील भाषा शहाजीच्या नित्याच्या परिचयाच्या होत्या. तेव्हा त्या संबंधाने जयरामाच्या विधानाला हरकत घेण्याचे कारण नाही. अहमदनगरच्या बहिरी निजामशाहीची गादी मोंगलांच्या तडाक्यातून बचावीत असता, बागलाणी व गुजराथी भाषा जेथे बोलतात त्या बागलाण व गुजराथ प्रांतात शहाजीला शिरावे लागले हे सुप्रसिद्ध आहे. एकूण सात भाषांचा हिशेब लागला. बाकी राहिल्या ब्रज, बख्तर, ढुंढार, पंजाबी व हिंदुस्थानी ह्या पाच भाषा व देश. हे देश शहाजीने कधी जिंकले किंवा निदान पाहिले? मलिकंबराची पातशाहा जहांगीर आणि शहाजादा शहाजहान यांशी १५४० च्या सुमारास जी युद्धे झाली त्या युद्धात तरुण शहाजी वृद्ध मलिकंबराबरोबर मांडवगडापर्यंत गेला होता. मांडवगडच्या स्वारीत ब्रज, हिंदुस्थानी, बख्तर व ढुंढार या भाषा जेथे बोलतात त्या मध्य हिंदुस्थानात शहाजी गेलेला होता. ह्या स्वारीत नेमाडी, रजपुतानी व मारवाडी ह्या भाषा शहाजीच्या कर्णपथावरून गेल्या असल्या पाहिजेत. आता राहिली फक्त पंजाबी. पंजाबात म्हणजे दिल्लीच्या पश्चिमेस व खुद्द दिल्लीस शहाजी केव्हा गेला असावा?

जयरामाच्या लिहिण्यावर जर विश्वास ठेविला तर गृहीत धरावे लागते की, जेथे पंजाजी भाषा बोलतात त्या पंजाबात शहाजी गेला होता. मांडवगडच्या स्वारीत माळव्यात गेला असता, बाघेलखंड, मथुरा, दिल्ली, लाहोर व काशी, ही स्थाने तरुण व उमद्या शहाजीने सरकारी तह, सल्ला, कुमक वगैरे कामांनिमित्त पाहिली असावीत असे म्हणावे लागते, त्याशिवाय जयराम इतक्या निश्चयाने खुद्द शहाजीच्या तोंडासमोर असे विधान करणार नाही. निजामशाहाच्या व शहाजीच्या लष्करात पंजाबापासून लखनौपर्यंतच्या व हरद्वारपासून इटाशीपर्यंतच्या मुलखातील हजारो उनाड हिंदू व मुसलमान लढवय्ये शिपाईगिरी करून असत. त्यांच्या पंजाबी, बख्तर, दुंदार, उर्दू, हिंदुस्थानी इत्यादी भाषांशी शहाजीचा परिचय झाला असेल या बाबीसंबंधाने वाद नाही. स्वतःच्या लष्करात शहाजी ह्या भाषा सदोदित ऐकत होता. परंतु ह्या भाषा ज्या प्रांतात बोलल्या जात होत्या त्या प्रांतात शहाजी कधी गेला असेल, हा वादाचा व संशयाचा प्रश्न आहे व शहाजी मलिकंभराच्या नर्मदेपलीकडील मांडवगडच्या स्वारीच्या काळी त्या प्रांतातून जाऊन आला असावा, अशी संशयनिवृत्ती होण्यासारखी आहे. मांडवगडाच्या स्वारीच्या वेळी शहाजी ऐन पंचविशीच्या भरात होता आणि शारीरिक व मानसिक गुणांनी संपन्न असून, दहा पाच हजार लष्कराचा कप्तान होता. अशा पराक्रमी सरदाराच्या अवलोकनात जयराम म्हणतो ते देश त्या काळी आले असण्याचा संभव आहे.

(४३) नारायणभट्ट गुरू : शहाजी जर आपल्या बाजूस मिळेल तर आपल्याला फार जोर येईल असे शहाजहान म्हणाला, या बाबीवर कवित्व करण्यास नारायणभट्टाने जयरामास सांगितले. तेव्हा जयरामाने खालील कोटी केली. भगवान् शेषशायी नारायणाने ब्रह्मदेवाला पृच्छा केली की, ब्रह्मदेवा! त्रिभुवन सुखी आहे ना? तेव्हा ब्रह्मदेवाने उत्तर दिले की, नारायणा! त्रिभुवन पूर्ण सुखी आहे, आपण क्षीरसिंधूत खुशाल पडून असावे. कारण त्रिभुवन चारी दिशांनी सुरक्षित आहे. पूर्वेस सूर्य व पश्चिमेस चंद्र खडा पहारा करीत आहेत आणि उत्तरेस शहाजहान व दक्षिणस शहाजी जय्यत राखण करीत आहेत. शक १५५० च्या सुमारास शहाजीचे प्रस्थ केवढे वाढले होते ते वरील उक्तीवरून स्पष्ट होते. इत शहाजू है, उत शाहजहा, इकडे शहाजी व तिकडे शहाजहान, अशी म्हण त्या काळी सर्व भरतखंडभर सर्वतोमुखी झाली होती, तीच जयरामाने काव्यात गोवून दिली. शक १५५६ च्या सुमारास शहाजीची चाळिशी उलटली, असे वर्णन जयराम पुढे एका कवितेत

करतो. एका लढाईत शहाजीने आपल्या तरवारेने समोर चालून आलेल्या हत्तीची सोंड उतरल्याचे वर्णनही जयरामाने दुसऱ्या कवितेत केले आहे.

(४४) गयंद कवी : नाव पूर्वपरिचित नाही.

(४५) द्वारकादास : याला शहाजीने एक खास घोडा बक्षीस दिला. हा जातीचा वैश्य होता.

(४६) देव काशीकर : याला शहाजीकडून वर्षासन असे.

(४७) शेष व्यास काशीकर : यालाही शहाजीकडून वर्षासन असे. देव व शेष व्यास वगैरे काशीकर विद्वानांचा व भोसल्यांचा संबंध केवळ शिवाजीच्या वेळी नव्याने घडून आला असे नव्हे. तर शहाजी महाराजांपासूनच काशीकर विद्वानांचा बडेजाव भोसल्यांच्या दरबारी होत आला आहे. स्वदेशी व परदेशी हजारो विद्वानांना शहाजीकडून वर्षासने पोहोचत असत असे जयराम लिहितो. काशीकरांच्या वर्षासनासंबंधी लिहिताना जयरामाने शहाजीची तुलना धर्म, शिबी, हरिश्चंद्र, पुरू, जनक यांशी केली आहे.

(४८) बलिभद्र कवी : याला शहाजीने हत्ती दान दिला. याच्या समस्येचे उत्तर देताना शहाजीच्या मीरजुमल्यावरील स्वारीचा विस्तृत उल्लेख जयरामाने केला आहे. मीर जुमला हा इराणी जवाहिरा अब्दुल्ला हुसेन कुतुबशाहा याचा वजीर. संपत्तीबद्दल व मुत्सद्देगिरीबद्दल हा त्या काळी सर्व हिंदुस्थानात मशहूर होता. शक १५७४ त याने दक्षिण कर्नाटकावर तेलंगणातून म्हणजे गोवळकोंड्याहून स्वारी केली. कर्नाटक जिंकण्याची आदिलशाहाप्रमाणेच कुतुबशाहांनाही जरूरी व लगत्याचा मुलूख म्हणून सोय होती. आदिलशाहाच्या वतीने म्हणून शहाजी कर्नाटकात गेला. मीर जुमला कर्नाटकात उतरल्यावर त्याच्याशी शहाजीचे खडाजंगी युद्ध झाले. त्यात मीर जुमलेची पराकाष्ठेची दुर्दशा शहाजीने उडवून दिली. कवी म्हणतो, जुमला लढेहीना, आडकाठीही करीना, खडा राहून भांडेहीना, असा अगदी जेरीस आला. पळता भुई त्याला थोडी झाली. शेवटी शहाजीने त्याला गुत्तीच्या किल्ल्यात वेढा देऊन कोंडिले. भयाने बरोबरचे सर्व सैन्य सोडून देऊन, गुत्तीच्या उंच किल्ल्यावर जुमला लपून बसला व नामोहरम होऊन अखेरीस तहास आला. मीर जुमल्यावरील ह्या स्वारीमुळे शहाजीचे नाव रूमशामपर्यंत प्रख्यात झाले. शहाजीच्या या बड्या स्वारीचे वर्णन मुसुलमान तवारिखकार देत नाहीत, इतकेच नव्हे तर उल्लेख सुद्धा करीत नाहीत. आदिलशाहाच्या किंवा

निजामशाहाच्या अमुक अमुक मुसलमान सरदाराने अमक्या तारखेस अमुक केले, असा मजकूर लिहून, शहाजीचे नाव दुय्यम किंवा सिय्यम म्हणून हे तवारीखकार अधूनमधून क्वचित काढतात व शहाजी प्रबळ झाला म्हणूनही लगेच तकरार करितात. ह्या लिहिण्याचा अर्थ उघड आहे. मुसलमानी पातशाहीत मराठा सरदार प्रबळ होऊन, लढाया जिंकून, होईजड झाल्याची हकीकत सहज च विकारवश होऊन हे तवारिखकार लिहीत नाहीत. कुतुबशाहाकडील सरदार मीर जुमला याशी शहाजीचे जे युद्ध झाले ते शक १५७४ त शहाजी विजापूरच्या कचाट्यातून स्वतंत्र झाल्यावरचे असल्यामुळे मुसलमान तवारीखकार त्याचा उल्लेख आदिलशाही तवारिखेत करीत नाहीत, हेही एक अनुल्लेखाचे कारण आहे. आदिलशाही बंधन दिले करून शहाजी स्वतंत्रपणे कर्नाटकात राज्य कधी करू लागला त्याचे विवेचन पुढे येणार आहे. मीर जुमल्यावरील स्वारीचे वर्णन हिंदी व मराठी अशा दोन्ही भाषात प्रस्तुत चंपूत आले आहे. मीर जुमला जवाहिरा अत्यंत श्रीमान् असून पराकाष्ठेचा कवडीचुंबक होता, असे खालील पद्यावरून दिसते -

गडांत मिर जुमला सकलिकीं जही कोंडिला ।

उदंड रण मांडिला परि रुका न त्याणें दिला ॥

शहाजीने जुमल्याला गडात कोंडून सडकून चोपला, पण त्याने कवडीही दिली नाही. शेवटी लाचार होऊन व भीतीने गांगरून जाऊन तो शहाजीला शरण आला. त्याला दिल्लीश्वराचा पुत्र जो अवरंगझेब त्याचे पाठबळ होते. परंतु, शहाजीपुढे त्याला मान वाकवावी लागली. पातशाहाजादा अवरंगझेब याच्यासारख्याचे पाठबळ असलेल्या कुबेरतुल्य मीर जुमल्याचा पराभव करून, शहाजीने दिगंत कीर्ती मिळविली आणि आदिलशाहांना लघुत्वाप्रत पोहोचविले.

(४९) सुखलाल : मीर जुमल्यावरील गुत्तीच्या स्वारीनंतर कवीने म्हणजे सुखलालाने विजयानगरच्या रायलूवरील स्वारीचा उल्लेख केला आहे. ह्या स्वारीत शहाजीने जंतकलची लढाई मारिली व रायलूची सर्व फौज धुळीस मिळविली. तेव्हा विजयानगरच्या राजाने क्षत्रियत्वाची लाज सोडून पलायन केले. ही वार्ता ऐकून कवी म्हणतो, शहाजीची ख्याती सर्व राजांहून श्रेष्ठ झाली आणि शहाजीच्या कथा भरतखंडात सर्वतोमुखी झाल्या. गुणीजनांना तर शहाजी कर्ण किंवा भोज यांचा अवतार भासला व त्यांनी त्याला शिसोद्यांच्या कुळाचा अवतंस ही पदवी दिली. शिवाजीला पुढे क्षत्रियकुलावतंस म्हणजे भरतखंडातील सर्व क्षत्रिय कुळांचा

अवतंस ही पदवी विद्वानांनी दिली, तिच्या फार पूर्वी शहाजीला शिसोदेकुलावंतस ही पदवी कवींनी दिलेली लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. ह्या काळी, कवी म्हणतो की, शहाजीची छाप गोवळकोंडा व श्रीरंगपट्टण या प्रांतांवर बेमालूम बसली व कर्नूल वगैरे कर्नाटकातील बहुतेक प्रांत शहाजीच्या हाती आले. ह्या काळी महंमद आदिलशाहाची सर्व भिस्त शहाजी महाराजांवर होती. शहाजीजवळ ह्या काळी साठ सत्तर हजार फौज असून, अफजलखान महंमदशाही हा आदिलशाही सरदार व शहाजहान हे त्याला वचकून असत. मोंगलाला सरहद्दीपलीकडे हाकून देऊन, सर्व दुश्मनांना जमीनदोस्त करून व कर्नाटकातील सर्व जमीनदार वठणीस आणून, शहाजीने महंमदशाहाचे इतके प्रेम संपादिले की, तो सांवतराय ह्या मुत्सद्यापाशी वारंवार म्हणे की, मेरी बादशाही शहाजीने राखी है!!! सांवतरावाच्या द्वारा शहाजी महंमदशाहाशी पत्रव्यवहार करीत असे. तसेच कोणाच्या हातून झाले नाही ते कर्नाटक जिंकण्याचे काम शहाजीने केले, असे उद्गार महंमदशाहाने काढिले. येणेप्रमाणे सेतुबंधरामेश्वरापासून रूमशामपर्यंत शहाजीच्या पराक्रमाची राय पसरून गेली. यानंतर कवीने शहाजीच्या पिन्गोडा ऊर्फ पेनकोंडा प्रांतावरील स्वारीचा उल्लेख केला आहे. त्यात तो म्हणतो की, पिन्गोडा शहाजीमहाराजांनी खलास केला आणि त्याचे श्रेय दरबारी म्हणजे आदिलशाहाच्या दरबारी यखलासखानास पिन्गोडा मिळाले! कितीही पराक्रमी पुरुष असो, तो जोपर्यंत दुसऱ्याचा नोकर म्हणून मिरवतो, तोपर्यंत त्याच्या पराक्रमाचे सर्व श्रेय त्या दुसऱ्याच्या नावावर जाते. बापाची ही मानहानिकारक गुलामगिरी पाहून, शहाजीचा मुलगा जो शिवाजी तो प्रथमपासूनच कोणाची ताबेदारी न करता स्वतंत्र बाण्याने वागू लागला. तालीकोटच्या लढाईनंतर विजयानगरचे राजे पिन्गोड्याच्या किल्ल्यात रहात असत. हा जिल्हा कर्नाटकातील दुर्भेद्यांतील दुर्भेद्य असा त्या काळी मानला गेला होता. पिन्गोड्याच्या स्वारीनंतर तेथीलचरी प्रांतावर शहाजीने स्वारी केली म्हणून कवी वर्णन करतो.

(५०) अल्लीखान : ह्या कवीच्या समस्येस उत्तर देताना जयरामाने शहाजीच्या अल्लंगगडच्या स्वारीवर कवित्व मोठ्या बहारीचे केले आहे. ते मुळातच वाचण्याची शिफारस केल्यावाचून राहवत नाही.

(५१) बालकवी : नाव दिले नाही.

(५२) रघुनंदरामानुज : नावाचा पूर्वपरिचय नाही.

(५३) जदुराय : हा कवी शहाजी संबंधाने विनोदाने म्हणतो की, राजा!

तुझ्यासारख्याची पारख कोणाला नाही. तुझ्या हाती चामड्याचे दाम लाल होतात! येथेच शहाजी महाराजाचा उजवा नव्हे, डावा नव्हे तर, केवळ हातच असा जो संताजी राजा त्याचे वर्णन कवीने केले आहे. संताजी राजा हा शहाजीला नरसाबाईच्या पोटी झालेला पुत्र होय. नरसाबाई ही शहाजीची गौण स्त्री. सबब कवीने हिचे नाव जिजाई व तुकाई यांची नावे देताना दिले नाही. याच अनुषंगाने जयरामाने दरबारातील फाल्गुन मासच्या वसंतलीलेचे वर्णन केले आहे.

(५४) दुर्गठाकूर : दुर्ग ठाकूर हा शहाजीच्या सलगीतला कवी दिसतो. राजा ह्याला दर महिना एक होन पगार देत असे. एकदा राजाने ह्याला एक घोडा व पालखी बक्षीस दिली. ह्याच्या सांगण्यावरून राजाने जयरामाला सत्तावीस मराठी पद्यरत्ने गुंफण्याची आज्ञा केली व ती जयरामाने आनंदाने मान्य केली. ह्या मराठी पद्यात (१) तरवारीच्या एका कचक्याने शाहाजीने पर्वतप्राय हत्तीचे शीर कसे तोडले, (२) रणात भाल्याने शत्रूंची बखतरे शहाजी कशी फोडी, (३) शत्रूंच्या स्त्रिया तुंगभद्रेच्या तीरी पर्णकुटी करून भिलडीची रकटी नेसून कशा लपत, (४) शहाजीने यवन जमीनदोस्त केले म्हणून कर्नाटकातील ब्राह्मण त्याला धन्यवाद कसा देत, (५) वैदिकविद्येचे संगोपन शहाजीच्या हस्ते कसे झाले, (६) शहाजी व शहाजहान यांनी हिंदुस्थानची व दक्षिणेची वाटणी कशी केली, (७) शहाजीने जयरामास सुलक्षणी घोडा बक्षीस कसा दिला, (८) कवी जदुराज व एक मुलगा ह्यांच्यात ...पतीचा हास्यकारक संवाद कसा झाला, (९) युधिष्ठिर व शालिवाहन हे रेवा उल्लंघू शकले नाहीत, परंतु शहाजीने ती नदी कशी ओलांडली, (१०) लहान लहान बालकवी शहाजीपुढे पद्ये कशी म्हणत व शहाजी त्यांना कसा नावाजी, वगैरे वर्णन आले असून, जयरामाने नंतर बारा भाषांत पद्ये करून ती राजाला समर्पण केली. त्यातील मराठी पद्यांचा सारांश असा तुझ्या दरबारात मोठमोठ्या कवीस आश्रय मिळतो, तेथे माझ्यासारख्या क्षुद्र कवीचे पोट भरल्यास त्यात आश्चर्य कसले? असा प्रस्ताव करून जयराम खालील तपशील देतो. दक्षिणभूमी ही शहाजीची नवरी आहे. वलीपास नावाचा शिसोद्यांच्या कुळात एक राणा झाला. त्याच्या वंशात मालोजीराजे भोसले जन्मले. मालोजीने शंभुमहादेवावर तळे बांधून देव संतुष्ट केला. मालोजीची राणी उमाई हिचे पोटी राजा शहाजी जन्मला. शहाजीने आसमुद्र पृथ्वीचे पालन केले आहे. शहाजीच्या सैन्याचा तळ दीडदीड गाव लांबरुंद पडे. शहाजी सदा युद्धकर्मात गुंतलेला असे. क्वचित रिकामा वेळ सापडल्यास त्यात तो पंडितांशी

ब्रह्मचर्या करी, कवींना समस्या घाली व भाटांची कवने ऐके किंवा शाहिरांचे मराठी पवाडे श्रवण करी, कधी शुक्रसारिकांच्या आलापाने मनरिझवी, कधी नाचबैठक पाही, कधी यज्ञयाग करवी, कधी कारभाऱ्यांशी खलबत करी, कधी साधुसंतादि महानुभावास म्हणजे योग्यास दरबारी भेटीस आणी, कधी सत्पात्री दानधर्म करी व कधी आंधळ्या दुबळ्यांचा समाचार घेई. भरतखंडात जी बारा ज्योतिर्लिंगे आहेत त्याची त्रिकाळ पूजा शहाजीच्या खचनि चाले. त्याला सर्वतो प्रकारे शोभणारी अशी जिजाई नामे स्त्री आहे. तिची कीर्ती सर्व भरतखंडभर लोक गातात. राजाची दुसरी स्त्री आहे, ती रोज नित्यदाने देत असते. शहाजीचा पुत्र शिवाजी तर असा बिंडा निपजला आहे की, मोंगलादी चारी पातशाहांना त्याने सतावून जेरीस आणिले आहे. शिवाजीचा धाकटा भाऊ जो एकोजीराजा तो इंद्राला जसा उपेंद्र तसा शिवाजीला शोभतो. असा शहाजी महाराजा हा केवळ जगन्नाथ आहे. लोक शहाजीचे दर्शन घेण्यास टपलेले असतात. शहाजीची बरोबरी राजा जनकालाही करता येणार नाही. देशोदेशीच्या बायका आपल्या नवऱ्यांना शहाजीची भेट घेण्यास जा आणि शहाजीराजा आपल्या मनात धरून घरी आपणास दाखवावयास आणा म्हणून नवऱ्यांना बजावतात. शहाजीराजाची नजर परधन व परस्त्री यांचा अपहार करण्याकडे नाही.

(५५) सुबुद्धिराव : ह्याला शहाजीने काही दिवस आपल्या जवळ ठेवून घेतले होते. हा उत्तर प्रदेशातील घाटमपूरचा राहणारा. ह्याने उत्तरदेशी भाषेत शहाजीराजे शिसोदे यांचे वर्णन असे केले आहे की, शहाजी महाराजाच्या दानशुरत्वापुढे इतर राजे लज्जायमान झाले. हा कवी म्हणतो की, शहाजीमुळे सर्व हिंदूंची बूज राहिली व जसे श्रीकृष्णाने गोवर्धन पर्वत उचलून धरून गोपांचे संरक्षण केले तसे शहाजीने आपल्या छत्रसिंहासनधारणाने सर्व हिंदूंचे रक्षण केले. ह्या कवीच्या शब्दांचा वाच्यार्थ असा होतो की, शहाजी सिंहासनाधीश्वर व छत्रपती नावाने झाला नसला तरी कृतीने झाला होता.

(५६) दुंदरी कवी : ह्याने दुंदार भाषेत कवित्व केले. त्यातील मतलब असा - शहाजीच्या फौजेचे कूच झालेले पाहून कोणी विचारले की, फौज कोठे चालली? तेव्हा भाटाने उत्तर दिले की, राजगड चितोडच्या दिशेने फौज जाणार, राजा शहाजी हा चितोडच्या राण्याचा भाऊबंद आहे, तर भिऊ नका. पण भय न समावून अंभेरच्या राजाने शहाजीला अगोदरच निरोप पाठविला की, मी घासदाणा देण्यास तयार आहे. याचा अर्थ एवढाच की, उत्तरेकडील रजपूतची दक्षिणेकडील भोसल्यांना सहानुभूती दाखविण्यास तयार होते व भोसल्यांना ते आपले भाईबंद समजत असत.

(५७) अकब्रपूरचा कवी : याने पूर्वी भाषेत शहाजीचे स्तवन केले आहे.

(५८) अनामक पंजाबी कवी : याने पंजाबी भाषेत कवन केले आहे.

(५९) हिंदुस्थानी अनामक कवी : याने हिंदुस्थानी भाषेत स्तुती गायली आहे.

हा म्हणतो - बर्गी, बक्सर, ठट्टा, भक्कर, बागलाण, काबूल या देशांतील सरदार शहाजीच्या दरबारात सेवा बजावीत असतात. कोणी हात जोडून उभे आहेत, कोणी पुढे धावत आहेत, कोणी पैजार झाडीत आहेत, कोणी पिकदाणी धरीत आहेत, कोणी राजाच्या डोक्यावर छत्र धरीत आहेत, कोणी पेचकश संभाळीत आहेत, कोणी शहाजीचे स्तुतिस्तोत्र गात आहेत आणि कोणी नुसतेच उभे आहेत. कवीचा सांगण्याचा मनोदय असा आहे की, शहाजीच्या दरबारात व सैन्यात काबूल, पंजाब, हिंदुस्थान, बागलाण, टट्टा, भक्कर वगैरे प्रांतांतील राजा हे उपपद धारण करणारे लोक नोकरीस असत व नाना प्रकारची पडतील ती कामे करण्यास राजी असत.

(६०) फारसी कवी : याने फारसीत कवन केले आहे.

(६१) गुजराथी कवी : याने गुजराथीत स्तुती केली आहे.

(६२) मोरिर्नाभाट : याने बागलाणीत स्तुती केली आहे. त्यात तो म्हणतो की, शहाजी ज्याच्यापासून चाकरी घेतो त्याला नौबत देतो आणि ज्याची चाकरी घेत नाही त्याला नागवा करून सोडून देतो. तसेच कवी आणिक लिहितो की, शहाजीच्या सैन्याच्या कुचाच्या कर्ण्याचा धुधुःकार ऐकून बागलाणच्या राणीला काय करावे ते सुचेनासे झाले आणि ती आपल्या दादल्याला म्हणाली की, तू आपल्या दाढीमिथ्या बोटून व डोळ्यांत काजळ घालून बायकोचा वेश घे आणि शहाजीच्या गोटात बटकीसारखा डोईवर मडके घेऊन पाणी भर!

(६३) बर्गीकवी : नाव पूर्वपरिचित नाही. आदिलशाहीत एकटा शहाजी तेवढा मर्द गाजी आहे, अशी ह्या कवीने उक्ती काढिली आहे. मोंगलांना भय पडले, रूमशामवाले शिपाई डरले आणि प्राण घेऊन जो बचला त्यावर खुदाची मर्जी म्हणूनच शहाजीच्या हातून तुटला, असेही उद्गार कवीने काढिले आहेत.

(६४-६५) मोदलराय व कोट्टापोबराय : नावे अपरिचित.

(६६-६७) लालमनि व घनशाम : नावे अपरिचित

(६८) विश्वंभर भाट : अपरिचित, कर्नाटक, कलिंग व तेलंगण येथील राजांच्या पराभवाचा उल्लेख हा कवी करतो.

(६९-७०) बलदेव नरायन व अनंत नरायन : अपरिचित.

येथे प्राकृत कवींची नामावळी संपली. प्रत्येक कवी जयरामाला समस्या घाली व जयराम त्या त्या कवीच्या भाषेत समस्येची पूर्ति करी. पूर्तीत शहाजीचा कोणता तरी वास्तविक गुण किंवा पराक्रम काव्यभाषेने गायिलेला आहे. म्हणजे ह्या परिशिष्ट खंडातील सुमारे दोनशे पद्ये शहाजीच्या स्तुतिपर आहेत. शेवटी चंपूच्या समाप्तीस वर्णन आहे की, जयरामाने आपल्या मातापितरास काशीवास घडावा म्हणून राजापाशी द्रव्य मागितले व ते शहाजीने त्यास खुश होऊन दिले. अखेरीस, राजाच्या समोर अशी सुंदर पद्ये गाऊन माझ्यासारखे पालखीपदस्थ व्हावे म्हणून इतर कवींना उपदेश करून जयरामाने परिशिष्टखंडाची व चंपूची परिसमाप्ती केली आहे.

१६ पसतीस दरबारी मंडळी व पसतीस आगंतुक मंडळी मिळून एकंदर सुमारे सत्तर इसमांची नावे चंपूत दाखल आहेत. बालकवी वगैरे दोन चार क्षुल्लकांचा समावेश ह्या सत्तरात अनुपयोगी म्हणून केला नाही. नाहीतर ही संख्या पाऊणशेपर्यंत सहज वाढती. इतकी गुणी मंडळी ज्याच्या दरबारी शक १५७५ पासून शक १५८० पर्यंतच्या पाच वर्षांत जयरामाने प्रत्यक्ष पाहिली त्या शहाजी महाराजांचे ऐश्वर्य कोणत्या प्रतीचे होते त्याचा अंदाज कोणालाही करता येण्यासारखा आहे. प्रातरुत्थान, राजसभा व सैन्ययात्रा यांची जी वर्णने जयरामाने केली आहेत त्यावरून अंदाजाने नव्वे तर प्रत्यक्ष पुराव्याने सिद्ध करता येते की, त्या काळी एखाद्या स्वतंत्र राजाप्रमाणे शहाजीचा सर्व थाट असे. शहाजीची दिनचर्या येणेप्रमाणे असे. पहाटेस शेंजघराजवळ बाळसंतोष, कुडबुडचे जोशी व शाहीरलोक भूपाळया वगैरेंचे मधुरालाप काढून राजाला सुखशय्येवरून उठवीत. इतक्यात विश्वनाथभट्ट उच्चस्वराने प्रातःस्मरण संस्कृत भाषेत करीत. कित्येक ब्राह्मण पुण्याहवाचनाचे म्हणजे राजाला सुखाचा दिवस जावो अशा अर्थाचे मंत्र म्हणत, कित्येक विप्र उँकारपूर्वक वेदपठण करीत, कित्येक स्वस्तिसाम्राज्यादि मंत्रांनी आशीर्वाद देत व कित्येक अग्निहोत्री वषकाट्कारार्पणात गुंतत. मंत्रपठनाच्या, भूपाळयांच्या व प्रातःस्मरणांच्या ह्या धांदलीत राजा शेंजेवरून उठून अंगणात येऊन आकाशाकडे पाहून अरुंधति, शची, देवसेना व आकाशगंगा इत्यादी तारांगणावर नजर फेकून आणि शिव, विष्णु, स्कंद ऊर्फ खंडोबा, ब्रह्मदेव, लोकपाल, इंद्रादि देव, होमशालेतील अग्नी इत्यादींचे दर्शन करून दिशावलोकन करी. ह्याच सुमारास जंगम शंख फुंकीत, गुरव शिंग वाजवीत व घडशी चौघडा सुरू करीत. ह्या मंगलध्वनींच्या निनादात तुफान ऐरावत,

सवत्सगाय, पुत्रिणी ब्राह्मणी, वर्धमान मानुष म्हणजे विदूषक, ठेंगू ब्राह्मण व पाण्यातून नुकताच बाहेर निघालेला डुक्कर हे शुभचिन्हक प्राणी राजापुढून जात. नंतर वाड्याच्या समोरील पटांगणात हजार पाचशे घोडेस्वार किंवा पाईक कवाईत करीत. त्यांची परेड देहली दरवाज्याच्या बाहेर येऊन पाहून, रथ, पालख्या शिबिका वगैरे वाहनांचे अवलोकन राजा करी. इतक्यात दरवेशी एखाद दुसरा सिंहाचा बच्चा व थड्डीकामदार एखादा माजलेला पोळ राजापुढे नाचत बागडत आणीत. नंतर हंस, चाष, मत्स्य यांचे शुभशकुन घेत घेत व दरवाजावरील तोरणाकडे पहात पहात वाड्यापाठीमागील अश्वत्थ, औदुंबर वगैरे शुभवृक्ष व पारिजातकादि पुष्पवृक्ष यांच्या छायेखालून राजा जाई. शेवटी दक्षिणार्हत शंखांतल्या तीर्थाचा नेत्रांना स्पर्श करून व वेळूच्या लंबायमान दांड्याच्या अग्रावर लटकत व फडफडत असलेल्या जरीपटक्याकडे सकौतुक दृष्टिक्षेप चढवून राजा नाडीपरीक्षणार्थ आपला हात राजवैद्यापुढे करी. सवेच एक ब्राह्मण एका हातात तेलाने भरलेली रुप्याची परात व एका हातात तुपाने भरलेली सोन्याची परात राजापुढे आणी. त्यात मुखाचे प्रतिबिंब पाहून व अष्टोदशे मंगलांचा शुभशकुन घेऊन राजा स्नानोपहारादि सेवन केल्यावर सभामंडपात प्रवेश करी. सभामंडपाला ऊर्फ दरबाराला नवगजी असे नाव असे. त्या नवगजीत राजे, उपराजे, संस्थानिक, परराष्ट्रीय वकील व सरदार आधीच येऊन हजर असत. पंडित, कवी, शास्त्री, वैदिक इत्यादी सरस्वतीपुत्रांचाही समुदाय राजदर्शनाची उत्कंठतेने वाट पहात असे. नंतर भालदारांच्या ललकाऱ्यात व जनसमर्दातून वाट काढीत येणाऱ्या चोपदारांच्या ठणकाऱ्यात महाराज हातातील तरवारीचे अग्र जमिनीला टेकीत टेकीत (कारण शहाजी महाराजाचे वय ह्या काली साठीच्या पुढे गेले होते) सभास्थानात गंभीर रूबावाने प्रवेश करून सिंहासनारूढ होत. हा प्रातःकालीन कार्यक्रम झाला. भोजनोत्तर दोन प्रहरानंतरही कधीकधी स्वारीशिकार नसल्यास पंडित व कारभारी यांच्या सभेत बसून सायंकाळ पावेतो काजकारण, ब्रह्मचर्चा, काव्यविनोद, दानधर्म, पंगुपरामर्श, न्यायमनसुबी जेठीमल्लयुद्धे इत्यादी लघु किंवा जड व्यवहारात महाराज गुंतलेले असत. सायंकर्म आटोपल्यावर उपहारोत्तर खलबतखान्यात शेलक्या मुत्सद्यांच्या समवेत गुप्त कारवाई चाले. अशी ही शहाजी महाराजाची दिनचर्या जयरामाने केवळ शब्दचित्राने रंगविलेली येथे वाक्यपटावर खुली करून दाखविली आहे. तीवरून शहाजीच्या ऐश्वर्याची कल्पना थोडीबहुत वाचकांना करून घेता येईल. शौर्याने पृथापुत्र जो

अर्जुन त्यासारखा, दातृत्वाने विक्रमादित्यासारखा व ज्ञातृत्वाने भोजराजासारखा शहाजी आपणास दिसतो, असे जयराम जे लिहितो त्यात किती तथ्य आहे ते शहाजीच्या आश्रित कविमंडळींच्या यादीवरून, देवशेषादी विद्वानास त्याने करून दिलेल्या वर्षासनावरून व शक १५७५ पासून १५८० पर्यंतच्या पाच वर्षातील मीर जुमलादिकावरील त्याच्या स्वाऱ्यावरून अंशतः समजून येण्यासारखे आहे. शक १५७५ त शहाजीचे वय साठीच्या घरात आलेले होते. साठपासून पासष्टपर्यंतच्या पाच वर्षातीलच तेवढी प्रत्यक्ष पाहिलेली हकिकत जयरामाने दिली आहे. पूर्वी साठ वर्षांची म्हणजे शक १५१६ पासून शक १५७५ पर्यंतची व पुढील शक १५८० पासून शक १५८५ पर्यंतची हकिकत त्याने दिलेली नाही. ह्या हकिकत न दिलेल्या काळातील शहाजीच्या कर्तबगारीचा शौर्याचा, औदार्याचा व ज्ञातृत्वाचा तपशील दुसरे कोणी कवी किंवा बखरकार जेव्हा आपणास संशोधनांती उपलब्ध होतील तेव्हा कळेल. शहाजीच्या आश्रयाला नाना देशचे संस्कृत व प्राकृत कवी, पंडित, शास्त्री, मराठी शाहीर इत्यादी मंडळी असे म्हणून जयराम सांगतो, त्यावरून आशा उद्भवते की शक १५१६ पासून शक १५७५ पर्यंतच्याही हकीकती पुढेमागे उपलब्ध व्हाव्या. जयरामाने आपल्या मनात शहाजीच्या वर्णनाचे एकंदर तीन भाग केले. पहिला भाग ज्ञातृत्वाचा, दुसरा भाग दातृत्वाचा व तिसरा भाग शौर्याचा. पैकी ज्ञातृत्वाचा व दातृत्वाचा तपशील येथपर्यंतच्या कविसमागमाच्या वर्णनात दिला आहे. कवींच्या समस्यांना उत्तरे देताना शहाजीच्या शक १५७५ पासून १५८० पर्यंतच्या पाच वर्षातील युद्धांचे उल्लेख जयरामाने आपल्या उत्तरात गोवून दिलेले आहेत. चंपूकाव्यातील हे पाच वर्षांचे युद्धोल्लेख व पूर्वीच्या साठ वर्षातील व पश्चातच्या पाच वर्षातील राजकीय व यौद्धिक हकिकती क्रमवार मांडल्याने या थोर पराक्रमी व राज्याक्रामक पुरुषाच्या सत्तर वर्षातील कर्तबगारीचा अहवाल एका ठिकाणी जुळल्यासारखा होईल व शिवाजीचा पूर्वावतार जो शहाजी त्याच्या कर्तबगारीवर शहाजीचा पश्चादवतार जो शिवाजी त्याने आपल्या कर्तबगारीची इमारत कशी उठवून दिली ते कळण्यास मार्ग होईल. हा अहवाल जुळवितांना इतर अनुषंगिक बाबींचाही परामर्श घेणे संयुक्त व विषयपोषक दिसल्यास त्याचाही समावेश केला जाईल.

१७. प्रथम ह्या पराक्रमी पुरुषाचे खरे नाव काय त्या बाबीची विचक्षणा करू. प्रस्तुत चंपूत शाह, षाह, साहे, साहिजू, साहजू, शाहे, शाहजी, साह, साहजी, साहज, शाहबा, शाहाजी, शहाराज, शहाजी, साहजी, शा, साहि इतके उच्चार या पुरुषाच्या नावाचे आले

आहेत. बखरीतून शहाजी, शाहाजी, शाहजी व तवारिखातून शहाजी, शाहाजी व क्वचित इतरत्र स्याहाजी असाही उच्चार आढळतो. पैकी मूळ खरा उच्चार कोणता? ह्या पुरुषाचे मूळ नाव सिंह असावे. सिंह या शब्दाला जित् शब्द जोडून सिंहजित् शब्दाचा अपभ्रंश सिंहजी, सिंहाजी, सिंह उच्चार अपभ्रंश सीहं. त्यावरून सीहंजी. सीहं असा अपभ्रष्ट उच्चार जुन्या मराठीत होतो. सीहंजीचा अपभ्रंश स्थाजी, स्याहाजी, श्याहाजी, शाहाजी, शहाजी, शाहाजी, साहाजी इ. इ. साहाजीचा ब्रज, उर्दू, वगैरे अपभ्रंश साहजू, षाह, शाह इत्यादी. मूळ नाव सिंह असावे ह्याला प्रमाण ह्या पुरुषाच्या धाकट्या भावाचे नाव शरभोजी. शरभ हे नाव तंजावरातील भोसल्यांच्या नावात मशहूर आहे. शरभजित् = शरभोजी = सरफोजी. एका भावाचे नाव सिंह व दुसऱ्या भावाचे नाव शरभ. सिंहक आणि शरभक ही मनुष्यनामे संस्कृत वाङ्मयात प्रसिद्ध आहेत. जातिनामनः कन (५-३-८१) या सूत्रात पाणिनी सिंहकः शरभकः ही नावे सांगतो. तात्पर्य, मूळ नावे सिंहक, शरभक अशी संस्कृत होती. नगरच्या शहासरीफ या फकिराच्या नावावरून शहाजी व सरफोजी ही नावे नवसाकरिता दिली, ही मखलाशी नंतरची आहे. सिंह व शरभ या संस्कृत नावांच्या जवळजवळ शाह व सरिफ ही फारसी किंवा अरबी नावे उच्चारात असल्यामुळे मखलाशीला सौकर्य आले, इतकेच. अहमदनगरच्या निजामशाही दरबारात वावरावयाचे असल्यामुळे, आपली नावे मुसलमान पीराच्या नावावरून पडली, असा बहाणाही एतन्नामधारकांकडून पातशाही मर्जी संपादण्याकरिता केला गेला असण्याचा संभव आहे. परंतु मूळ नावे संस्कृत होती हे बृहदीश्वराच्या देवालयातील शिलालेखातल्या शरभ या उच्चारावरून ताडता येते.

१८ नावाची विचक्षणा झाल्यावर कुलाची व वंशाची विचक्षणा विचारात सहजच घ्यावी लागते. जयराम शहाजीचे आडनाव ऊर्फ कुलनाम भोसले असे देऊन, वंशनाम शिसोदिया असे देतो. तेव्हा शिवाजीच्या राज्यारोहणकाली सार्वभौम राजाला शोभेल अशी वंशावळ व कुळगोत मुद्दाम बनावट तयार केली गेली हा आक्षेप जयरामाच्या प्रत्यक्ष पुराव्यावरून लंगडा पडतो. शिवाजीच्या वेळीच नव्हे तर शहाजीच्या वेळी उत्तर हिंदुस्थानातील अनेक कवी व जयराम हा महाराष्ट्रकवी खुद्द शहाजी महाराजाच्या व पुरोहित, राजगुरू वगैरे अनेक संभावित पिढीजात मुत्सद्यांच्या पुढे भोसल्यांचा संबंध शिसोद्यांच्या वंशाशी लावतात, यावरून निर्विवाद मान्य करणे भाग पडते की, भोसले हे शिसोदिया रजपुतांच्या वंशातील होत अशी परंपरागत कहाणी शहाजी राजाच्या दरबारी सर्वसंमत होती. ही कहाणी शहाजीच्या किंवा शिवाजीच्या दरबारीच तेवढी प्रचलित होती असे नव्हे, तर उत्तरेकडील रजपुतांनाही मान्य होती. सभासदी बखरीच्या तेहतिसाव्या पृष्ठठावर जयसिंगाच्या तोंडचे शब्द सभासदाने दिले

आहेत ते असे, “तुम्ही शिसोदे रजपूत, आम्ही तुम्ही एकाचे एकच आहो.” म्हणजे भोसल्यांचे रजपुतत्व म्हणजे क्षत्रियत्व व शिसोदियावंशत्व त्या काळी म्हणजे शहाजीच्या काळी दक्षिणेतील व उत्तरेतील विद्वानांना व रजपुतांना मान्य होते असे झाले. हा शहाजीकालीन पुरावा अकृत्रिम असल्यामुळे विश्वसनीय धरणे प्राप्त आहे. जयराम भोसल्यांच्या मूळपुरुषाचे नाव वलीपास असे देतो. हे नाव व ह्याच्यासारखेच दिलीप हे नाव एका वंशावळीत आले आहे. हर्यश्व, कृशाश्व, युवनाश्व इत्यादी अश्वान्त शब्दांच्या जोडीचा जो अवनीपाश्व शब्द त्यातील प्रारंभीचा अ चा लोप होऊन, न चा ल होऊन व श्व चा स होऊन

अवनीपाश्व = वनीपाश्व = वलीपास

असा अपभ्रंश झालेला उघड दिसत आहे. अवनीपाश्व म्हणजे पृथ्वीपतीत श्रेष्ठ. ह्या अवनीपाश्व ऊर्फ वलीपास राजाच्या वंशात मालोजी झाला व मालोजीपासून शहाजी झाला, असे जयराम सांगता. भोसल्यांच्या कुळाची जयरामाला ही अशी वंशावळ माहीत होती व ती त्याने शहाजीपुढे व दरबाऱ्यांपुढे गायिली असल्यामुळे त्या सर्वांना मान्य होती असे म्हणावे लागते. तात्पर्य, शहाजीचे उपनाव भोसले, वंश शिसोदे, वर्ण क्षत्रिय ऊर्फ रजपूत, गोत्र कुशिक, मूळ पुरुष वलीपास, अशी ग्वाही शहाजी समकालीन प्रत्यक्ष साक्षीदार जो जयराम तो देतो. शिसोदे हे आडनाव मराठ्यात सध्या आहे. ह्या मूळ शिसोदे कुळातील उपकुळ भोसले. भोसले हा शब्द भोज या शब्दाला स्वार्थक ल प्रत्यय लागून जो भोजल शब्द झाला त्याचा अपभ्रंश आहे. भोजला = भोसला. भोसल असा शब्द जयराम योजितो. दोन चार हजार वर्षांपूर्वी दक्षिण पश्चिमेकडील राजांना भोज अशी संज्ञा असे. ह्या भोज नामक राजांच्या राज्याला भोज्यं म्हणून म्हणत. साम्राज्यं भोज्यं इत्यादी मंत्रात भोज्यं हा शब्द ह्याच अर्थाने योजिलेला आहे. पाणिनीच्या क्रौड्यादिगणात भोजः क्षत्रिये असा शब्द येतो. ह्या भोजसंज्ञक राजांचे जे वंशज ते भोसले या नावाने पुढे महाराष्ट्रात प्रसिद्धीस आले. हे भोज ऊर्फ भोसले उपकुळ महाराष्ट्रात वसाहतकाली आलेले आहे. याला पुरावा असा की न्हावी, महार वगैरे क्षुद्रातिक्षुद्रात भोसले हे आडनाव आढळते व ते नागपुरापासून तंजावर प्रांतापर्यंतच्या टापूत सर्व महाराष्ट्रात आढळते. शिवाजी व शहाजी ज्या भोसले उपकुळात जन्मले ते भोसले उपकुळ ऊर्फ उपनाम न्हावी, महार इत्यादी क्षुद्रातिक्षुद्रांनी स्वीकारावयाचे म्हणजे ते दोन कालातून कोणत्या तरी एका कालात स्वीकारले गेले असले पाहिजे. (१) शक १३०० च्या सुमारास बखरी म्हणतात त्याप्रमाणे भोसले उदेपुराहून दक्षिणेस

येऊन पाटस प्रांतात पाटीलक्या करू लागल्यानंतर त्यांचे उपनाव क्षुद्रातिक्षुद्रात सर्व महाराष्ट्रभर पसरले, हा एक पक्ष. आणि (२) वसाहतकाली तीन हजार किंवा अडीच हजार वर्षांपूर्वी भोज ऊर्फ भोसले कुल इतर उत्तरदेशीय कुलांबरोबर महाराष्ट्रात उतरल्यावर त्यांचे उपनाव गायकवाड, काळे इत्यादी इतर शेकडो मराठ्यांच्या उपनावांप्रमाणे क्षुद्रातिक्षुद्रात पसरले हा दुसरा पक्ष. पैकी शक १३०० नंतर भोसले महाराष्ट्रात उतरले हा पहिला पक्ष मान्य धरल्यास, क्षुद्रातिक्षुद्रात सर्व महाराष्ट्रात त्यांचे उपनाम पसरण्याला अवकाश व संभव रहात नाही. का की, शक १३०० त महाराष्ट्रात क्षुद्रातिक्षुद्र अश्या सर्व अठरापगड जाती स्थिर व लखोट बंद बनून हजार पाचशे वर्षे लोटली होती. क्षुद्रातिक्षुद्र जाती लखोटबंद बनल्यावर त्यांच्यात भोसल्यांचे नवीन उपनाम शिरणे अशक्य होते. सबब, दुसरा पक्ष जो भोसले वसाहतकाली अडीच तीन हजार वर्षांपूर्वी दंडकारण्यात उतरल्याचा तो तेवढा नूतन उपनावे क्षुद्रातिक्षुद्रात शिरण्याला संभावक असल्यामुळे स्वीकार्य ठरतो. त्या पुरातन काली अनार्य जातींचा समावेश वर्णव्यवस्थेत शरीरसंबंधोद्भवाने घडून येऊन, आर्यांची उपनामे क्षुद्रातिक्षुद्रात सहजच स्वीकारली जात होती. करता, भोसल्यांचे कूळ महाराष्ट्रात वसाहतकाली इतर कुळांबरोबर आले व इतर कुळांप्रमाणे सर्व महाराष्ट्रभर पसरले, हे विधान विश्वासकक्षेत उतरण्यास योग्य ठरते. शिवाय, भोज ह्या संस्कृत शब्दाचा भोसला हा मराठी अपभ्रंश होण्याला शक १३०० पासूनचा पुढील अल्प काळ अपुरा पडतो. शक १३०० पूर्वी जर हे कूळ उत्तरेस होते तर शक १३०० च्या सुमारास त्या उत्तरेतील कुळाला भोसला हा मराठी शब्द लागणे अशक्य आहे. केवळ भोज या नावानेच ते कुल त्या काळी उत्तरेस मशहूर असले पाहिजे. परंतु रजपुतात शक १३०० च्या सुमारास भोज ह्या उपनामाचे किंवा भोसले या उपनामाचे रजपुतांचे किंवा इतर कोणत्याही जातीचे कूळ नव्हते व सध्याही नाही, अर्थात्, एकच पक्ष स्वीकारावा लागतो. तो हा की, भोसल्यांचे कूळ भोज ह्या नावाने वसाहतकाली अडीच तीन हजार वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रात उतरले व दंडकारण्यात उतरल्यावर भोज ह्या नावाचा अपभ्रंश भोसला हे नाव घडण्यात आले आणि ते नाव घडत असता क्षुद्रातिक्षुद्रात अनुलोमशरीरसंबंधाने पसरले. शहाजीच्या मातुःश्रींचे म्हणजे मालोजीच्या बायकोचे नाव जयराम उमाई म्हणून देतो. बृहदीश्वर शिलालेखातही उमाई हेच नाव आले आहे. दीपाबाई हे माहेरचे व उमाई हे ह्या बाईचे सासरचे नाव असावे. भोसल्यांचे गोत्र कुशिक असे जयराम

लिहितो.

१९ नाव, आडनाव, कुल, गोत्र, वंश, वर्ण व मातृपितृनामे यांची शहानिशा झाल्यावर, शहाजीच्या कर्तबगारीच्या रुपरेषेची आखणी करण्यास लेखणी मोकळी होते. ही आखणी (१) बृहदीश्वराच्या देवालयातील शिलालेख, (२) शिवदिग्विजय, (३) शिवाजीप्रताप, (४) बसातिने सलातीन व (५) सानेप्रकाशित शहाजी महाराजांची कैफियत, ह्या सहा ग्रंथांवरून व इतर काही टिपणांवरून व पत्रांवरून करतो. जो जो म्हणून प्रसंग शहाजीच्या चरित्राला उपकारक भासला त्या त्या प्रसंगाचा निर्देश जमल्यास शकवार, न जमल्यास मोघम केला जाईल. वर दिलेल्या पाच साधनातील शहाजी महाराजांची कैफियत हे प्रकरण बव्हंशाने बसातिने सलातीनाचा संक्षेप असल्यामुळे स्वतंत्र साधन म्हणून त्यास यद्यपि फारशी किंमत नाही, तत्रापि शहाजी संबंधाने त्यात इतरत्र न आढळणारी माहिती दिली आहे. बसातिने सलातीन या फारशी ग्रंथाचा कर्ता शहाजीचे नाव कर्नाटकातील मोहिमांसंबंधाने तुरळक काढून तेही प्रामुख्याने न काढिता मुसलमान सेनापतींच्या अनुषंगाने मदतनीस म्हणून गौणत्वाने काढतो. परंतु मध्येच शहाजी फार शिरजोर झाला अशी तो तक्रार करतो. त्यावरून अनुमान करता येते की ह्या कर्नाटकातील मोहिमात शहाजीचे अंग प्रमुख होते. शहाजीच्या वरचढ कर्तृत्वाचे दिग्दर्शन शिवदिग्विजय व शिवप्रताप या मराठी बखरींवरून बरेच उठावदार घडते, परंतु ह्या दिग्दर्शनात व्यंग असे आहे की, शहाजीच्या चरित्रातील प्रसंग विजयकार किंवा प्रतापकार कालानुक्रमाने, शिस्तवार व कसोशीने न देता मागचे पुढे व पुढचे मागे असे धरसोडीने देतात आणि तेही देण्यात इतिहासलेखनकर्मानभिज्ञता स्थलोस्थली प्रकट करतात. बृहदीश्वरशिलालेखही ह्याच बखरीच्या वर्गात पडतो. हा शिलालेख मूलतः बखरच आहे, इतकेच की, ह्याला दगडावर कोरिला जाण्याचा मान मिळाला आहे. ह्या तिन्ही आधुनिक बखरीत परंपरागत कर्णोपकर्णी ऐकलेली व कागदपत्रांवरून काढिलेली जी माहिती दिली आहे तिला प्रत्यंतर पुरावा दुसऱ्या कोणत्याही मराठी बाह्य ग्रंथाचा नाही. परंतु लढाया वगैरे संबंधाने जी माहिती धरसोडीने दिली आहे तिला बसातिने सलातीनातील व इतर मुसलमानी तवारिखातील पुराव्याचा पडताळा देऊन पारखिता येते. साधनांची ऐतिहासिक किंमत ही अशी आहे. त्यातून विश्वसनीय भाग निवडून काढून तो कालानुक्रमाने शिस्तवार मांडण्याचा उद्योग येथे करावयाचा आहे. पुढे कालांतराने समकालीन कागदपत्रांचा अस्सल

पुरावा जेव्हा बाहेर येईल तेव्हा प्रस्तुतच्या मांडणीत फेरबदल, वाढ किंवा छाट करणे सहजच भाग पडेल.

बाबाजी ऊर्फ बाबजी भोसले संभाजी भोसल्याचा मुलगा शक १४५५ त जन्मला, हिंगणी, बेरडी, देऊळगाव येथील पाटिलक्या कोण्या पुरुषाने मिळविल्या ते नमूद नाही. बरडजी, धापजी, संभाजी व बाबजी ही नावे मराठी दिसतात, रजपुती नाहीत. मुलाचा जन्मशक टिपणात मांडून ठेवण्याइतकी ऐपत संभाजीला आली होती; इतकेच या शकावरून अनुमान होते. बाबजी बहुशः पावसाळ्यात पाटिलकी व बाकीच्या ऋतूत शिपाईगिरी करून असावा.

मालोजी शक १४७२ त जन्मला. बाबजीचे वय त्या वेळी सतरा वर्षांचे होते. लग्न बालपणी व्हावयाचे म्हणजे बापाची किंचित घरची बरी स्थिती असावी. पाटस, फलटण, बारामती व सुपे हे प्रांत जवळजवळ असल्यामुळे बाबजी निंबाळकराने फलटणच्या निंबाळकराशी सोयरिक करावी, हे साहजिक आहे. निंबाळकर मवाशी करून होते. तेव्हा त्यांच्याशी बरोबरीच्या नात्याने सोयरिक करणारा बाबजीही मवासपण करून असावा. नगरच्या व विजापूरच्या मुसलमानी अंमलात त्या काळी बहुतेक मराठे देशावर व कोकणात मवाशी करून असत. राज्यंयंत्र असावे तितके सुयंत्र मुसलमानी अंमलात तितपतच होते. तत्कालीन मराठ्यांच्या कुळकटात मारामाऱ्या व दंगेधोपे यांचीच वर्णने आढळतात. मालोजी वयात आल्यावर मवासपणाची कवाईत बापापाशी व सासऱ्यापाशी सहजच शिकला. पुढे वयाच्या सत्ताविसाव्या वर्षी तो शिलेदार झाला (शक १४९९). ह्या वेळी मूर्तिजा निजामशहा नगरास राज्य करीत होता. शक १४९९ पासून शक १५१० पर्यंतची अकरा वर्षे शिपाईगिरी व शिल्लेदारी करीत करीत मालोजी पाच हजार घोड्यांचा मालक बनला. शक १५१० साली महमद कुली कुतुबशहाची बहीण मलिकाजहान इजशी इब्राईम आदिलशहाचे लग्न होण्याचे ठरले, त्याच्या आड मूर्तिजा निजामशहा आला. मूर्तिजा निजामशहा ह्या वेळी राज्यकारभार वजिरावर सोपवून आवश्याच्या किल्ल्यावर ईश्वरचिंतन करीत रहात असे. तैनातीस मालोजीराजे भोसले यास ठेविले होते. मूर्तिजा निजामशहा इब्राईम आदिलशहाच्या लग्नाच्या आड गेला, सबब विजापूरचा सरदार दिलावरखान आवश्याच्या किल्ल्यावर चाल करून आला. त्याला मालोजीराजाने मोठ्या सफाईने हटवून मूर्तिजा निजामशहाचा बचाव केला. आवश्याच्या लढाईत मालोजीने दाखविलेल्या ह्या

कर्तबगारीचा उल्लेख बृहदीश्वरशिलालेखकृत्याने केला आहे. त्यात आवश्याच्या लढाईचा उल्लेख करून, मालोजीराजे ह्यापूर्वी बहुत युद्धात जय पावले होते, असे तो शिलालेखकार लिहितो. याचा अर्थ असा की, शक १४९९ पासून शक १५१० पर्यंतच्या काळातील अकरा बारा वर्षांच्या अवधीत मालोजीने निजामशाहाच्या वतीने अनेक मोहिमात पराक्रम करून आवश्याच्या युद्धप्रसंगी तर त्याने निजामशाहाचे प्राण वाचविले. आवश्याच्या लढाईनंतर मालोजीची साख इतकी वाढली की, पुढे शक १५१४ त इब्राहिम आदिलशहाला सोडून नगरास आलेल्या दिलावरखानाच्या सल्ल्यावरून बुऱ्हाण निजामशहाने जेव्हा मंगळवेढ्यापर्यंत आदिलशाही मुलुख जाळून पोळून उद्ध्वस्त केला तेव्हा त्याही मोहिमेत मालोजीने मोठा पराक्रम केला. ह्या पराक्रमाचा उल्लेख बृहदीश्वरशिलालेखकृत्याने केला आहे. नंतर शक १५१५ त इब्राहिम आदिलशहाच्या इस्माएल नामक भावाने कोल्हापूर, बेळगाव प्रांती बंड करून बुऱ्हाण निजामशाहाची मदत मागितली. त्या मदतीच्या सैन्यात सामील होऊन मालोजी भोसल्याने कोल्हापूर प्रांती आदिलशाही फौजेला बहुत त्रास दिला. ह्याच शक १५१५ साली मालोजीस भूमिगत द्रव्य सापडले व जगदंबेचा साक्षात्कार होऊन राज्यप्राप्तीचा वर मिळाला. ऐतिहासिकदृष्ट्या या वराचा अर्थ असा दिसतो की, महाराष्ट्र राज्य स्थापन करावे, अशी महत्वाकांक्षा ह्या वेळी मालोजीच्या मनात अत्यंत अंधुक अशी उद्भवली. शक १५१६ त मालोजीला वयाच्या चव्वेचाळीसाव्या वर्षी शहाजीनामे पुत्र झाला. शक १५२० त मोंगलाकडील म्हणजे अकबराकडील शीर ख्वाजा या सरदाराचा बीडच्या लढाईत बेइज्जत पराभव निजामशाही सरदारांनी केल्यावर त्या वर्षीच्या फाल्गुनातील रंगपंचमीचा उत्सव जाधवराव, भोसले वगैरे सरदारांनी मोठ्या थाटाने साजरा केला. त्या उत्सवात चार वर्षांच्या शहाजीस आपली तीन वर्षांची मुलगी जिजाऊ जाधवरावाने दिली असे विनोदाने वाक्य उच्चारिले. त्या विनोदी भाषणाचा वाच्यार्थ घेऊन मालोजी जाधवरावांशी शरीरसंबंधाच्या गोष्टी बोलू लागला. ते म्हणणे अर्थातच जाधवरावाने मान्य केले नाही. त्यासरशी रागाच्या व अभिमानाच्या सपाट्यात मालोजीने शहाजीचे पहिले लग्न मोहित्यांची कन्या उमाबाई इजशी लाविले (बृहदीश्वरशिलालेख). ईर्ष्या वाढून भोसले व जाधव यांच्यात द्वंद्वयुद्धे होऊ लागली. ह्या सुमारास निजामशाहाची व मोंगलांची युद्धे नांदेड, बीड वगैरे गंगथड प्रांतात चालू असून, निजामशाहाचे ठाणे अवश्यास जुन्नरास व परिंड्यास हलते होते.

मोंगलांशी जी ही युद्धे होत होती त्यात मालोजीने पराक्रम करून अंतःकरणपूर्वक निजामशहाची व वरकरणी मलिकंबराची इतकी मेहेरनजर संपादिली की, शक १५२५ च्या चैत्रात पंचहजारी मनसब मिळवून तो जाधवरावाच्या बरोबरीचा तोलदार सरदार बनला. नंतर शहाच्या खास मध्यस्तीने शहाजीचा दुसरा विवाह जिजाबाईंशी शक १५२५ च्या वैशाखात झाला. ह्या वेळी मालोजीचे वय त्रेपन्न वर्षांचे असून, शहाजी नऊ वर्षांचा व जिजाबाई आठ वर्षांची होती. पुढे मलिकंबराच्या कारकीर्दीत शक १५४१ पर्यंत अनेक मुलुखगिऱ्या करीत असता मालोजीला रणभूमीवर मृत्यूने गाठिले. मरणसमयी मालोजीचे वय सत्तरीच्या जवळ जवळ आले होते. फौजेच्या खर्चाकरिता निजामशहाने मालोजीराजास जी जहागिरी दिली ती बहुतेक निजामशाही, मोंगलाई व आदिलशाही यांच्या सरहद्दीवरील असून, कित्येक परगणे मोंगलांच्या राज्यातील होते. सरहद्दीवरील परगणे देण्याचा हेतु स्पष्ट असा होता की, निजामशहाची सरहद्द स्वहितार्थ तरी मालोजीने शाबूद ठेवावी आणि मोंगलांच्या प्रांतातील परगणे जहागीर देण्यात मतलब असा होता की, मालोजीने ते प्रांत कायमचे जिंकून घेऊन निजामशाहीस जोडावे. शक १५२५ च्या पूर्वी कित्येक सालात ते शक १५२५ च्या नंतरच्या पुढील कित्येक सालात मलिकंबराच्या देखरेखीखाली मालोजीने मोंगलांचे जे परगणे काबीज केले होते तेच परगणे त्याला शहाने जहागीर दिले. ह्या परगण्यात माळव्यातील काही मुलूख होता. देणाऱ्याची दूरदृष्टी व घेणाऱ्याची हिम्मत सारखीच वाखाणण्यालायक आहे! मालोजीने शिखरशिगणापूरच्या निर्जल डोंगरावर विस्तीर्ण सरोवर बांधून व वेरूळच्या घृणेश्वराच्या देवालयाचा जीर्णोद्धार करून महाराष्ट्रात सर्वतोमुखी कीर्ति संपादन केली. शिवाजीच्या आज्याचा असा हा त्रोटक इतिहास आहे. मालोजी संबंधाने अस्सल कागदपत्र देवगिरी, नगर, जुन्नर, इंदापूर, पारनेर, नाशिक वगैरे त्याच्या जहागिरीच्या परगण्यात धुंडाळले व उकरिले पाहिजे. तसेच, त्याच्या मुत्सद्यांची घराणी शोधून काढिली पाहिजेत. पुंडे व राजोपाध्ये ह्या घराण्यांखेरीज इतर सबनीस, पेशवे इत्यादी मालोजीच्या मुत्सद्यांची नावेही अद्याप प्रकाशात आली नाहीत. बृहदीश्वरशिलालेखकार आवश्याची लढाई, दिलावरखान व इस्माइल यांच्या बंडातील मालोजीची कामगिरी, यांचा उल्लेख ज्या अर्थी करतो, त्या अर्थी सहजच अनुमान होते की, त्याला मालोजीची एखादी बखर किंवा टिपण उपलब्ध असावे.

२० शक १५४१ त मालोजी युद्धात मरण पावला त्यावेळी शहाजीचे वय

पंचवीस वर्षांचे असून मालोजीबरोबर शक १५२८ पासून त्याने बऱ्याच मुलुखगिन्या पाहिल्या होत्या. मालोजीच्या मृत्यूनंतर मालोजीची सर्व जहागीर व सर्व सैन्य यांचे आधिपत्य दरबारी शिरस्त्याप्रमाणे वर्ष दीड वर्षांनी शक १५४३ दुर्मतिसंवत्सरी (बृहदीश्वरशिलालेख) शहाजीस प्राप्त झाले. तेथपासून शक १५८५ पर्यंतची जी ४२ वर्षे त्यांचा इतिहास येथे कालानुक्रमाने शकवार नमूद करावयाचा आहे. ह्या इतिहासाचे मुख्य भाग चार पडतात. (१) शक १५४३ पासून शक १५५० त फतेखानाच्या कैदेपर्यंतचा पहिला भाग. ह्या सात वर्षांत मलिकंबराचा हस्तक म्हणून काही काळ व फतेखानाचा प्रतिस्पर्धी म्हणून काही काळ शहाजीचा गेला. (२) नंतर १५४८ त मलिकंबराचा मुलगा फतेखान निजामशाही कारभारी होऊन शक १५५० त कैद झाल्यापासून शक १५५८ त निजामशाहीचा अंत होईपर्यंतचा आठ वर्षांचा दुसरा भाग. ह्या अवधीत शहाजीचे प्राबल्य अतोनात वाढून त्याच्याच जोरावर निजामशाही काही वर्षे टिकून राहिली. (३) शक १५५८ त शहाजी आदिलशाही सरदार झाल्यापासून शक १५७० त त्याला अटक होईपर्यंतच्या बारा वर्षांचा तिसरा भाग. ह्या काळात शहाजीचा कर्नाटकात बस बसता बसता तो बहुतेक स्वतंत्र व मुक्त्यार असा महाराजा बनत चालला. (४) शक १५७१ पासून शक १५८५ पर्यंतच्या पंधरा वर्षांचा चौथा भाग. ह्या अवकाशात कर्नाटकात स्थिरस्थावर करून शहाजी स्वतंत्र राजाप्रमाणे बहुतेक किंवा सर्वस्वी राहू लागला व त्याचा सवाई व पराक्रमी पुत्र जो शिवाजी त्याने सहाद्री खंडातील आनंदभुवनात स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. ह्या चार भागांना शक १५१६ पासून शक १५४१ पर्यंतच्या पंचवीस वर्षांच्या पहिल्या उमेदवारीच्या भागाचा जोड दिला म्हणजे शहाजीच्या आयुःपटाचे एकंदर पाच भाग पडतात. ह्या पाच भागातील ठळक ठळक प्रसंगांचे टिपण दिले म्हणजे शहाजीच्या चरित्राचा सांगाडा जुळला. पैकी १५१६ पासून १५४१ पर्यंतच्या उमेदवारीचा त्रोटक उल्लेख मालोजीच्या कर्तवगारीच्या टिपणात आला असल्या कारणाने, १५४१ च्या पुढील चरित्राचे टिपण भागशः खाली देतो.

२१ नुसते उघडे बोडके टिपण देण्यापूर्वी, तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचे स्थूल चित्र नजरेपुढे असणे जरूर आहे. अन्यथा शहाजीच्या तत्कालीन हालचालींचा सुव्यवस्थित अर्थ लक्षात येण्यास अडचण पडून मूर्तिजा, बडी साहेबीण, मीर मंजू, मलिकंबर, जाधवराव, फतेखान, महमद आदिलशाहा, चतुर साबाजी, मुरारपंत,

रणदुल्लाखान, हमीदखान, खवासखान, मुस्तफाखान व शहाजी ह्या व्यक्ती एखाद्या सूत्राच्या तंत्राने रंगभूमीवर चालतात किंवा स्वैरगतीने काहीतरी बेतंत्र वर्तणूक करतात अशी विभाषा वाचकांच्या मनात उत्पन्न होईल. करता दक्षिणेतील, विशेषतः महाराष्ट्रातील आणि त्यातल्या त्यात मुख्यतः निजामशाहीतील तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचे ज्ञान असणे अत्यावश्यक आहे. त्या काळी सध्याच्या प्रमाणेच महाराष्ट्रात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, क्षुद्र व अतिक्षुद्र असे पाच वर्ण असून, मुसलमान व रानटी अनार्य असे दोन हिंदुबाह्य लोकसमूह असत. पैकी, कातकरी, कोळी, ठाकूर, भिल्ल इत्यादी संपूर्ण किंवा अर्धवट रानटी अनार्य बाह्यांना तत्कालीन राज्ययंत्राचा अर्थ कळण्याची ऐपत नसल्यामुळे, तत्कालीन राजकीय परिस्थितीच्या अवलोकनक्षेत्रातून त्यांना वगळावे लागते. हे रानटी अनार्य लोक शिपाईगिरीही करण्याच्या लायकीचे नव्हते आणि मुत्सद्देगिरीची आकांक्षा तर त्यांच्या मनोभूमीत अंकुरित होण्याचा यत्किंचितही संभव नव्हता. रामरावणादींच्या पुरातन काळापासून तो अद्यापपर्यंत हे वनचर वनचरस्थितीत आहेत. चांभार, धेड, महार, मांग इत्यादी अतिक्षुद्र यद्यपि वनचरस्थितीतून ग्रामचरस्थितीत आलेले होते, तत्रापि शिपाईगिरी किंवा मुत्सद्देगिरी त्यांच्या स्वप्नसृष्टीतही उदय पावलेली नव्हती. गावातील गलिच्छ व काबाडकष्टाचे बिनभानगडीचे धंदे करून व चोऱ्यामाऱ्या करून पोटभर भाकर मिळविण्यात ह्यांची सर्व रंग जिरत असल्याकारणाने राज्ययंत्राचे अवयव होण्यास त्यांना अवकाश नव्हता. व्यापार व शेतकी ही जी मनुप्रणीत वैश्यवृत्ती ही ह्या काळी दुभंग होऊन व्यापारी व शेतकरी या दोन वर्गात वाटली गेली होती. निव्वळ व्यापारधंदा व शिल्पकला करणारे जे सोनार, शिंपी, तांबट इत्यादी कारुकर्मे त्यांच्या अनेक जाति बनून ते आपापल्या धंद्यात निमग्न असून, त्यांना राज्ययंत्रात घालमेल करण्याची पिढीजाद सवय नव्हती व तसली नवीन सवय संपादन करण्याचा कलही त्यांनी अद्याप दाखविलेला नव्हता. वैश्यवृत्तीचा दुसरा भाग जो शेतकी तो वैश्यांनी सोडून दिल्यामुळे क्षुद्रांच्या हाती सर्वस्वी जाऊन, कुणबी म्हणून एक वर्ग अस्तित्वात येऊन त्या काळी शेकडो वर्षे लोटली होती. पाणिनिकालीन अनिरवसित क्षुद्र प्रागार्यकालीन नागलोक, वैश्यवर्ण व क्षत्रियवर्ण ह्या चार लोकांचे पुरातनकाळी शरीरसंबंध होऊन, महाराष्ट्रातील कुणबी ऊर्फ कुलपती हा वर्ग निर्माण झालेला होता. ह्या वर्गातील लोक कधी मोलमजुरीची क्षुद्रकर्मे करून, कधी वाणिज्यादी वैश्यकर्मे करून व कधी शिपाईगिरीचे क्षात्रकर्मे करून, प्रायः कृषिकर्मादी वैश्यधर्मात

गढलेले असत. आपण यातीचे क्षुद्र आहो, वृत्तीने वाणी आहो व आपल्या पूर्वजांनी रामदेवराव जाधवाच्या अमदानीत लढायात भाग घेतला होता, असे जे स्वतः तुकाराम व त्याचा कुळवट म्हणतो, त्याची आणि वरील विधानाची एकवाक्यता येणेप्रमाणे इतिहाससिद्ध आहे. शहाजीकाली सैन्यातून सामान्य शिपायांचा जो हजारांनी भरणा होत असे तो ह्या सुप्रज व बहुप्रज कुणबी ऊर्फ कुलपती यांच्यातून होई. ह्या सामान्य शिपायांना मुत्सद्देगिरी, राजकारण इत्यादी बडा व्यवहार करण्याची ऐपत नसे, परंतु मोसमात शेतकाम करून, बाकीच्या काळात शिपाईगिरीवर पोट चालविण्याची धमक ह्या कुणबी लोकात उद्भवली होती. जो जास्त पोटगी देईल त्याची शिपाईगिरी करण्यास व त्याचा पार्ईक होण्यास हा वर्ग उत्सुक असे, मग तो धनी हिंदू असो की यवन असो, जुना असो की नवा असो, देव फोडणारा असो, की जोडणारा असो. शिपाईगिरीची धामधूम करून लढाऊ राज्ययंत्राचा अंश होणारा असा हा कुणबी वर्ग त्या काळी महाराष्ट्रात होता. कशाकरता लढावयाचे व कदाचित लढून मरावयाचे तर केवळ पोटाकरिता, अशातला हा वर्ग होता. ह्या वर्गाच्या वरचा वर्ग म्हणजे क्षत्रिय जे मराठे त्यांचा. मराठ्यात दोन धंदे करणारे लोक होते. देशमुख्या, पाटिलक्या, चौगुलक्या, मोकदम्या, पटवाऱ्या, मोकाश्या वगैरे करणारा वृत्तिवंत मराठ्यांचा पहिला वर्ग आणि केवळ शेतकीवर निर्वाह करणाऱ्या गरीब मराठ्यांचा दुसरा वर्ग. हा दुसरा वर्ग आपणाला मराठा कुणबी म्हणून म्हणवी. क्षुद्र कुणबी निराळा आणि मराठी कुणबी निराळा. क्षुद्र कुणबी फावल्या वेळात सामान्य पाइकी करी आणि मराठा कुणबी, पाटील, देशमुख इत्यादी लोक हवालदारपासून सरलष्करपर्यंतच्या लहानमोठ्या हुद्देदाऱ्या करी. क्षुद्राप्रमाणेच ह्यांनाही मुसलमान किंवा हिंदू असा वाटेल तो धनी चाले. एक भाऊ पातशाही नोकर व एक भाऊ शिवशाही नोकर असली उदाहरणे महाराष्ट्राच्या इतिहासात शेकडो आहेत. तात्पर्य, क्षुद्राप्रमाणेच ह्या मराठे लोकातही स्वराज्य व स्वराष्ट्र यांचा निःसीम अभिमान बाळगणारे लोक शहाजीकाळी फार विरळा असत. तात्पर्य एतत्कालीन मराठे केवळ आयुधोपजीवी गण बनले होते व स्वराष्ट्रसंरक्षक क्षत्रियत्वाचे वारे त्यांच्यातून लुप्त झाले होते. क्षत्रिय जे मराठे त्यांच्याप्रमाणेच ब्राह्मणाचीही दशा होती. मुसलमान किंवा हिंदू अशा वाटेल त्या धन्याची सेवा करण्यात हे सारखेच राजी असत. मराठे व ब्राह्मण यांना यवनाची सेवा मनापासून आवडत असे, असा मात्र ह्या राजीपणाचा अर्थ केल्यास ती चूक होईल. अनन्यगतिक म्हणून हे लोक यवनसेवा पत्करित.

स्वतंत्र हिंदुराज्य स्थापण्याची शक्यता नसल्यामुळे, विजयानगरच्या राजघराण्याचा अस्त झाल्यावर, यवनसेवा केल्यावाचून ह्या लोकांना गत्यंतर राहिले नव्हते. स्वतंत्र हिंदुराज्य स्थापण्याची शक्यता ह्या मराठा किंवा ब्राह्मण लोकात नसण्याचे कारण असे होते की, मराठा क्षत्रिय व ब्राह्मण यांची लोकसंख्या क्षुद्र कुणब्यांच्या लोकसंख्येहून फारच कमी होती. सामान्यतः हजार पाचशे वस्तीच्या गावात एखाददुसरे ब्राह्मणाचे घर व एखाददुसरे पाटलाचे घर असे, म्हणजे दहा पाच ब्राह्मणांची व दहा पाच मराठ्यांची माणसे असत. कित्येक दहादहा पाचपाच गावांचे गट असे असत की त्या साऱ्यात मिळून एखादे ब्राह्मणाचे व दोन अडीच पाटलाची घरे असत. मिळून सर्व राष्ट्रात एका ब्राह्मणास दोन मराठे व पंचवीस कुणबी असे सरासरी प्रमाण पडे. ब्राह्मणात किंवा क्षत्रियात जो स्वराज्यविषयक किंवा स्वधर्मविषयक ईर्ष्या, आकांक्षा व अभिमान संभाव्य असे तो क्षुद्रात अद्याप जागृतही झाला नव्हता. निरवसितत्वातून अनिरवसितत्वात येऊन म्हणजे अस्पृश्यत्वातून स्पृश्यत्वात येऊन व वनचरत्वातून ग्रामचरत्वात नांदून पोटाकरिता कोणाची पाइकी करण्याइतकीच महत्वाकांक्षा शूद्रात उद्भवली होती, हिंदुत्वाकरिता, स्वधर्माकरिता व स्वराज्याकरिता हिंदुपक्षाच्या वतीनेच तेवढा लढेन, असे स्पृहणीय पक्षपातित्व क्षुद्रवर्गात अद्याप जन्मले नव्हते. त्यामुळे स्वतंत्र राज्याच्या उभारणीला मनुष्यबळाचा जो आत्मयज्ञपूर्वक निस्वार्थी पाठिंबा लागतो तो ब्राह्मणक्षत्रियांना नव्हता. ब्राह्मणक्षत्रियांना क्षुद्रांचे निःस्वार्थी मनुष्यबळ नव्हते इतकेच नव्हे, तर स्वार्थी किंवा द्रव्यार्थी मनुष्यबळही पैदा करण्याचे सामर्थ्य तत्कालीन ब्राह्मणक्षत्रियांपाशी नव्हते. ब्राह्मण तर बोलूनचालून जातीचाच दरिद्री. तो द्रव्य देऊन मनुष्यबळ कसचा पैदा करणार? मराठ्यांचीही मुसलमानी अमलाच्या प्रथम प्रहरात तीच दुर्दर्शा होती. दहा पाच हजार पाईक पोशील किंवा पाच चार हजार बारगीर बाळगील, अशा तोलाचा मराठा क्षत्रिय शक तेराशेपासून शक १५०० पर्यंत एकही नव्हता. म्हणजे ब्राह्मण क्षत्रियांपाशी त्या काळी मनुष्यबलही नव्हते व द्रव्यबलही नव्हते. राहिले ज्ञानबल. ते त्या काळी निवृत्तीच्या पाठीमागे लागले होते. निवृत्तीच्या नदीवर गोव्याघ्न व हिंदूमुसलमान यांना सारखीच तृषा भागविता येत असे. तात्पर्य, स्वार्थी किंवा निःस्वार्थी मनुष्यबल, द्रव्यबल व ज्ञानबल, या तिन्ही बलांचा अभाव ब्राह्मणक्षत्रियांच्या ठायी त्या काळी उत्कटत्वाने जाणवत असून, ते स्वतःच करू नये ती यवनाची सेवा पोटाची खाच भरण्याकरिता पत्करीत असत. असल्या हतभाग्यांना

कोठला स्वधर्म व कोठले स्वराज्य! इतकी तीनशे वर्षे ते जिवंत राहिले हेच नशीब!

२२ तत्कालीन हिंदूंची व रानटी अनार्यांची परीक्षा झाल्यावर आता मुसलमानांची परीक्षा करू. त्या काली महाराष्ट्रात तीन प्रकारचे मुसलमान असत. इराण, तुराण, अरबस्तान व अफगाणिस्तान यातून येणाऱ्या मुसलमानांना अस्सल समजत. ह्या मुसलमानांचा पहिला वर्ग. ह्या अस्सलापासून शुद्रातिक्षुद्र स्त्रियांच्या ठायी झालेल्या लेकवळ्या मुसलमानांचा दुसरा वर्ग आणि येथीलच खाटीक, हलालखोर, तांबोळी, पटवेगार, मोमीन, रंगरेज, लोहार, बोहरी इत्यादी बाटलेल्या जातींचा तिसरा वर्ग. वतने राखण्याकरिता कित्येक ब्राह्मण व मराठे जे बाटले तेही या तिसऱ्या वर्गातच पडतात. पैकी, या तिसऱ्या वर्गातील लोकांचा पेशा उदभ्यांपैकी असल्यामुळे राजकीय विचारात त्यांची गणती करण्याची जरूर नाही. मुसलमानी रिवाजात मूळच्या जाती नाहीत, तेव्हा येथील आर्यानार्य स्त्रियांच्या पोदून त्यांना जी संतती झाली ती ते लेकवळे किंवा युरोपियन मानतात त्याप्रमाणे हाफक्यास्ट मानीत नाहीत, फुलक्यास्टच मानतात. लेकवळा हा शब्द येथे मिश्रविवाहोत्पन्न संतती एवढ्याच दृष्टीने योजिला आहे. हे लोक येथे स्थायिक होऊन कित्येक पिढ्या झालेल्या होत्या व ह्यांना दक्षिणी किंवा दख्खनी असे नामाभिधान पडले होते. इराण, तुराण, अरबस्थान, इकडून जे नवीन मुसलमान येत त्यांना परदेशी ही संज्ञा असे. ह्या दक्षिणी व परदेशी मुसलमानातून निजामशाही व आदिलशाही राज्यात मुत्सद्दी व लष्करी अंमलदार मिळत आणि ह्यांच्याच कर्तबगारीवर राज्याची स्थिरस्थावरता अवलंबून असे. निजामशाही व आदिलशाही राशियतीच्या प्रारंभीच्या पन्नास शंभर वर्षात दक्षिणी परदेशी असा भेद मुसलमानात उद्भवला नव्हता. सर्वच मुसलमान परदेशी होते. पुढे जी घराणी ह्या पेशात पिढ्यान्पिढ्या कायम होऊन राहिली त्यांना दख्खनी किंवा दक्षिणी अशी संज्ञा पडली. ह्या दक्षिणी मुसलमानांचे येथे कायमचे हितसंबंध निर्माण झाले आणि त्यांच्या हितसंबंधाची व पातशाही हितसंबंधांची तेढ पडू लागली. ह्या तेढीला तोड म्हणून पातशाहा परदेशी नवीन मुसलमानांना आपल्या दरबारी सदा बोलवीत, कारण नवीन परदेशात हितसंबंध उद्भवले नसल्यामुळे पातशाही हितसंबंधांशी परदेशी कायमचे दक्षिणी बनत तोपर्यंत काही काळ त्यांच्या तेढीही उद्भवत नसत. दक्षिणी व परदेशी असे हे दोन पक्ष एकमेकांविरुद्ध चालवून शाहा आपल्या हाताखालील अंमलदारांना दावात ठेवण्याचा प्रयत्न करीत. मनुष्यांना वागविण्याची नाजुक करामत ज्या सुलतानाला साधे त्याच्या

हाती हा प्रयत्न फलप्रद होई. परंतु, एखादा सुलतान कमअक्कल किंवा दुर्बल किंवा पोरसवदा निपजला म्हणजे हे दोन्ही पक्ष उर्मट होऊन सुलतानाच्या कव्हात न वागता त्याच्यावरच कुरघोडी करीत. अशा काळी एकच तोड शिल्लक राही. ती ही की, नवीन तिसरा एक पक्ष उभा करून, पूर्वीच्या दोन पक्षांना दावात ठेवावयाचे. शहाजी जेव्हा वडिलाच्या जहागिरीचा मालक होऊन निजामशाही दरबारात शक १५४३ त वावरू लागला त्या वेळी त्या दरबारात हे दक्षिणी व परदेशी बंड ऐन रंगात येऊन अगदी पिकून गेले होते. ह्या वेळी निजामशाही तख्तावर मूर्तिजा, मूर्तिजा किंवा मूर्तुजा हा नरम, चैनी, ऐदी व नाकर्ता सुलतान होता. मीर राजूचा सासुरवास दुःसह झाला म्हणजे मलिकंबराची कास धरावी आणि मलिकंबराचा जाच असह्य झाला म्हणजे राजूची पायधरणी करवी, अशी काही वर्षे मूर्तिजाने काढल्यावर त्याने दक्षिणी व परदेशी यांच्या पीडेतून मुक्त होण्याकरिता तिसरा एक पक्ष निर्माण केला. तो पक्ष म्हणजे मराठ्यांचा पक्ष. अवश्यास व परिंड्यास असताना मूर्तिजाने मालोजी भोसले यास जवळ केले होते. मालोजीचा मुलगा शहाजी याचे लग्न जाधवरावाच्या मुलीशी जुळवून देण्यात मूर्तिजाचे बरेच अंग होते. ह्या कृत्याने मालोजी उपकारबद्ध झाला व जाधवरावाच्या बरोबरीचा तोलदार सरदारही बनला आणि अशा तऱ्हेने तिसरा पक्ष उभारण्याच्या लायकीचा ठरला. परंतु ह्या तृतीय पक्षाचे पुढारपण गाजवीत असता मालोजी शक १५४१ त वारल्यावर पक्षाध्यत्व शिताफीने गाजविण्यास नाना प्रकारानी लायक असा आणिक एक पुरुष मूर्तिजाला लाभला. तो कर्ता पुरुष म्हणजे तरुण, महत्वाकांक्षी व कर्तबगार शहाजी भोसला हा होय. शहाजी राजाचे जे गुणवर्णन जयरामकवीने केले आहे त्याचा अनुवाद शिवदिग्विजय व शिवप्रताप ह्या दोन्ही बखरीत सापडतो. शूर, गुणज्ञ, परेंगितज्ञ, जातीने मर्द, युद्धव्यूहकुशल, शहाची मर्जी संभाळून वागणारा परंतु स्वतःचा कुरा जाऊ न देणारा, असा गुणगणमंडित जो शहाजी भोसला त्याच्याद्वारा राज्यात मराठ्यांचा तिसरा पक्ष उभारून दक्षिणी व परदेशी पक्षांना जरबेत ठेविण्याची व्यवस्था मूर्तिजाने केली. दरबारी एकांतात व लोकांतात जाण्यायेण्याची शहाजीला सदर परवानगी असे. शहाच्या मर्जीचे दुसरे उदाहरण बखरकार देतो शक १५४५ त शहाजीला संभाजी हा प्रथम पुत्र झाला. तेव्हा शाहाने स्वतः मोठा समारंभ करून शहाजीस वस्त्रे, भूषणे, अलंकार, परगणे व किल्ला बक्षीस दिला. (शिवाजीप्रताप). शहाच्या मर्जीचे दुसरे उदाहरण बखरकार देतो ते हि असेच मायलेवाईक आहे. तेही

असेच मासलेवाईक आहे. मूर्तिजाचा जेव्हा अंत झाला तेव्हा त्याने दक्षिणी व परदेशी मुसलमानांवर विश्वास न ठेविता मराठा जो शहाजीराजा त्याच्यावर आपल्या बायकापोरांना संभाळण्याचे काम निरोपाने सोपविले. मूर्तिजाच्या अंतकाळी शहाजी निजामशाहीत नव्हता, ही बाब लक्षात घेतली म्हणजे शहाजीने बुऱ्हाणशहाचा केवढा विश्वास संपादिला होता ह्या विधानाच्या सिध्यर्थ ह्याहून जास्त पुरावा देण्याची जरूर नाही.

२३ राजकीयदृष्ट्या देशातील लोकस्थिती व दरबारातील पक्षस्थिती वर्णिल्यानंतर रियासतीच्या भोवतालील राजकीय परिस्थिती सांगणे सोईस्कर होते. शहाजीच्या उमेदवारीच्या काळी, निजामशाहीच्या शेजाराला एकंदर चार शाह्या होत्या; उत्तरेस दिल्लीची प्रचंड व विस्तीर्ण मोंगलाई, दक्षिणेस विजापूरची आदिलशाही, बेदरची बरीदशाही व गोवळकोंड्याची कुतुबशाही. पैकी बेदरची बरीदशाही मरणोन्मुख झाली असून कुतुबशाहीहून आदिलशाही व आदिलशाहीहून मोंगलाई एकाहून एक बलिष्ठ होत्या. सर्वांत मोंगलाई अत्यंत बलिष्ठ असून, तिचा रोख दक्षिणेतील साऱ्या शाह्या खाऊन टाकण्याचा स्पष्ट व सर्वजनदृष्ट होता. दिल्लीच्या मोंगलांनी निजामशाहीचे मोठमोठे लचके तोडिले असून राजू, मलिकंबर व मालोजी यांच्या कर्तबगारीने ती शाही काही काळ जिवंत राहिली होती, आणि निजामशाही वारली तर बाकीच्या शाह्या निजामशाहीचे अनुकरण करतील असा रंग दिसत होता. तत्रापि, निजामशाही व आदिलशाही यांच्या आपसात लढाया चालूच होत्या. भोवतालची राजकीय परिस्थितीही असल्या प्रकारची होती.

२४ खुद्द निजामशाहीतील अंतस्थ राजकीय परिस्थिती पाहिली तर तीही वाखाणण्यासारखी नव्हती. मुख्य शहा जो मूर्तिजा ऊर्फ बुऱ्हाणशहा तो दुर्बल असून, मोंगलांनी दिलेल्या पंचवीस वर्षांच्या माराने त्याची व त्याच्या बरोबर रियासतीची इज्जत उतरून गेलेली होती. मूर्तिजाच्या पहिल्या अमदानीत राजू व अंबर ह्या दोघा दक्षिणी व परदेशी पुढाऱ्यांनी राज्याचा पूर्व व पश्चिम भाग अनुक्रमे वाटून घेतला होता व मूर्तिजाला आवश्याच्या किल्ल्याभोवतील काही खेडी निर्वाहार्थ लावून दिली होती! मूर्तिजाच्या उत्तर अमदानीत मलिकने राजूला जमीनदोस्त करून सर्व सत्ता आपल्या एकट्याच्या हातात एकवटविली होती व शहाला तो कस्पटासमान लेखीत होता. शेवटी राजूचा घरचा काटा काढून टाकिल्यावर मोंगलांशी व आदिलशाहाशी झगडण्यात अंबर गुंतला होता. अशा आणीबाणीच्या वेळी

शहाजीराजा भोसला तत्कालीन राजकीय आखाड्यात उमेदीने व ताज्या दमाने अवतीर्ण झाला. शहाजी आपला वाली होईल व म्हाताऱ्या अंबराच्या प्राणघेण्या मगरमिठीतून आपणास सोडवील अशा आशेने मूर्तिजाचे होते तेवढे सर्व वजन शहाजीच्या पाठीला होते. ह्या वजनाचा पूर्ण उपयोग करून घेऊन, निजामशाहीची मोडती इमारत शहाजीने काही काळ सावरून धरिली आणि इतकेही करून ती कायमची मोडल्यावर स्वतःचे सामर्थ्य वाढवून आदिलशाही व मोंगलाई यांची हाडे खिळखिळी करण्याचा मार्ग आपला प्रतापी मुलगा जो शिवाजी त्याला मोकळा करून दिला.

२५ शहाजी आपल्या बापाच्या जहागिरीचा व सैन्याचा धनी शक १५४३ त झाला म्हणजे मालोजी १५४१ त वारल्यावर वर्ष दीड वर्षाने झाला. ह्या वर्ष दीड वर्षाच्या अवधीत म्हणजे शक १५४२ त जहागिराने घेतलेला सर्व निजामशाही प्रांत पुनः हस्तगत करण्याच्या इराद्याने मलिकंबराने मोंगलाई सुभेदाराचे मुख्य ठाणे जे बऱ्हाणपूर त्यास वेढा दिला व गेलेला प्रांत पुनः परत मिळविला. ह्या बऱ्हाणपूरच्या स्वारीत शहाजीने बहुत पराक्रम केला. खुद्द सुभ्याच्या ठाण्याला वेढा मलिकंबराने दिलेला ऐकून, जहांगीर पातशाहा संतापाने आलस्यातून व चैनबाजीतून खडबडून जागा झाला व त्याने आपला कर्तृत्ववान मुलगा जो शहाजहान त्याला मलिकंभरावर पाठविले. शहाजहान येणार ही बातमी मूर्तिजा निजामशहास कळताच त्याशी सामना करण्याची तयारी फर्माविण्याच्या इच्छेने मूर्तिजाने व मलिकंबराने रियासतीतील प्रमुख प्रमुख सरदारास सदरेस बोलाविले. त्या सरदारात सिंदखेडचे जाधवराव, शहाजीराजे, शरीफजीराजे, विठोजीराजाचे आठही लेक, जाधवरावाचे पुत्र दत्ताजीराजे, खंडागळे इत्यादी मराठे मंडळी होती. भोसले मंडळी व जाधव मंडळी यांच्यात कित्येक वर्षांचे वितुष्ट जगजाहीर होते. दरबार खलास झाल्यावर सरदार मंडळी आपापल्या लवाजम्यानिशी परत जाऊ लागली. त्या दाटणीत भोसल्यांकडील खंडागळे यांचा हत्ती बेफाम होऊन त्याने जाधवांकडील कित्येक पाईक चिरडले. तेव्हा लखुजी जाधवरावाचा मुलगा दत्ताजी हा कावून हत्तीला मारावयास धावला. त्याच्या आड विठोजी भोसल्याचे आठी जण मुलगे पडले. मध्ये लुडबुडण्याचे कारण नाही म्हणून दत्ताजी जाधव आरडला व त्याने भोसल्यांकडील बहुत लोक जखमी केले. त्या दंगलीत विठोजीचा लेक संभाजी याचा हात चालून दत्ताजीचे मुंडके उडाले. ही बातमी लखुजी जाधवरावास कळली. त्यासरशी लखुजीने संभाजी भोसल्यावर चाल करून त्यास ठार केले. तेव्हा

संभाजीच्या मदतीला शहाजीराजे भोसले धावून आले. पट्याचा हात लागून शहाजीराजेही जमिनीवर मूर्च्छित पडले. हे एकंदर वर्तमान मूर्तिजा निजामशहास कळले. मूर्तिजाचे शहाजीवर पुत्रवत प्रेम असे, सबब, त्याने शहाजीचा कैवार घेऊन लखुजी जाधवास चार शहाणपणाच्या गोष्टी सांगितल्या. जाधवमंडळी मोंगलांकडे फितुर असल्याची वदंता मूर्तिजास व अंबरास होतीच. करता, शहाजीचा पक्ष घेऊन जाधवांना त्यांनी उपदेश केला ते ठीकच झाले. तत्रापि, ह्या पक्षाभिमानाचा व्हावा तोच परिणाम झाला. भोसल्यांचे व जाधवांचे वैर दुणावले. इतकेच नव्हे तर, भोसल्यांचे कैवारी जे निजामशहा त्यांच्यावरही जाधवराव क्रोधाविष्ट झाले. ह्याच सुमारास म्हणजे शक १५४५ त जिजाबाईस चौथ्यांदा किंवा पाचव्यांदा गर्भार राहून पुत्र झाला, त्याचे नाव आपल्या द्वंद्वयुद्धात मेलेल्या चुलतभावाच्या स्मरणार्थ शहाजीने संभाजी म्हणून ठेविले. बारश्याच्या दिवशी खुद्द मूर्तिजा बुऱ्हाणशहा येऊन मोठ्या समारंभाने ह्या मुलाचा नामकरण विधी झाला. त्यावेळी शहाने शहाजीस बढतीखातर काही जास्त जहागिरीही दिली. शहाने केलेल्या ह्या आहेराने तर जाधवरावाच्या नाकाला मिरच्याच झोंबल्यासारख्या झाल्या व भोसले-जाधवांच्या यादवीला केवळ ऊत आला. या यादवीची कुणकुण हेर व वकील यांच्याद्वारा विजापूर दरबारात पोहोचली. शक १५४५ त विजापूरी इब्राहिम आदिलशहा राज्यावर होता. त्याने व त्याच्या मुत्सद्यांनी निजामशाहीतील ह्या यादवीचा फायदा घेतला. या जाधवरावाला त्यांनी निजामशाहीतून फोडला. निजामशाहीतील हे बडे धेंड आदिलशाहीत गेल्यावर ह्याने इब्राहिमशहास असा सल्ला दिला की, दिल्लीचा मोंगल निजामशहावर चाल करून आयताच येतो आहे, तेव्हा त्याच्याशी संगनमत करून शेफारलेल्या मलिकंबरास चिरडून टाकावा. हा सल्ला आदिलशहाच्या पथ्यावर पडला; कारण मोंगलांचा विध्वंस केल्यानंतर मलिकंबराने आदिलशहास तंबी देण्याचा उपक्रम आरंभिला होता. मोंगलांनाही आदिलशहा आपल्या बाजूस यावासाच होता. का की मलिकंबर, शहाजी, लखुजी व इब्राहिमशहा या चौकडीशी एकदम सामना करण्याची त्यांची छाती नव्हती. ह्या चौकडीच्या एकवटलेल्या सामर्थ्याचा अनुभव शक १५४२ त बऱ्हाणपूरच्या वेढ्याच्या वेळी मोंगलाला चांगला आलेला होता. तेव्हा, चौकडीतून आदिलशहाही फुटलेला पाहून व निजामशाहीतून जाधवरावासारखे धेंडही फितरलेले देखून, मलिकंबराला व शहाजीला हांहां म्हणता जिंकू अशा हावभरीने मोंगल अहमदनगरावर चाल करून आला. निजामशहा, आदिलशहा व मोंगल ह्या तिन्ही पातशहाकडील सरदारांची नावे बृहदीश्वरशिलालेखात दिली

आहेत (पृष्ठ १०/११). निजामशहाच्या बाजूला शहाजीराजे, शरफोजीराजे, मृत संभाजीराजे वगळून विठोजीराजाचे खेळोजीराजे, मालोजीराजे, मंभाजीराजे, नागोजीराजे, परसोजीराजे, मकाजीराजे व त्र्यंबकजीराजे असे सात लेक, भोसलेमंडळीपैकी असून सीहमीरखान, मुधाखान, फलसखा हे काळ्या तोंडाचे हबशी शामळ सरदार होते. ह्या हबशी सरदारास बृहदीश्वरशिलालेखकार शामवक्त्र म्हणतो. ताम्रवक्त्र म्हणजे तांबड्या तोंडाचे तुरुक सरदार सारतखान, याकूतखान, पनसूरखान, सुरुपखान, जोहारखान, फतेखान व अहमदखान हे होते. शिवाय, कर्नाटकातील बल्लाळराजा व बेडरांचा नाईक सिंहराज हेही निजामशाही सैन्यात होते. ह्याखेरीज विठोजी, नागोजी, दत्ताजी, नरसिंहराजे, जगदेवराजाचे पुत्र सुंदरराजे इत्यादी दुसरे मराठे सरदार निजामशहाकडे असून ह्या सर्वांचे मुख्य सेनापत्य मलिकंबराकडे होते. दिल्लीच्या जंगी मोंगली फौजेचे आधिपत्य लष्करखानाकडे होते. आदिलशाही सैन्यात लखुजी जाधवराव व उदारराम, विश्वनाथ, अचलोची, बहादूरजी, दादाजी, राधोजी व जसवंतजी असे त्याचे सात लेक असून, जाधवरावाच्या तैनातीतील जलाखान, खजीरखान, खरमुल्लाखान, सुजाखान, जहानखान, शिकंदरखान, खलेलखान व हिसामदखान असे तुरुक सरदारही होते. खुद्द आदिलशहाकडील मुस्तफाखान, काहमदखान, दिलावरखान, याकूतखान, अंबारखान, मूशेखान, फरादखान, सर्जरखान, जोहरखान, अंकुशखान वगैरे सरदार हजर असून, घाटगेप्रभृति मराठे सरदार व धुंडीराजप्रभृति ब्राह्मण सरदार तसेच रुस्तुमखान इत्यादी दुसरेही सरदार आदिलशहाच्या परिवारातले होते. आदिलशाही सैन्याचे अध्यक्षत्व मुल्ला महमदखान ऊर्फ मुल्ला महमद लारी सरलष्कर याजकडे होते. या मुल्ला महमदाला लोक प्रेमाने मुल्लाबाबा म्हणत. बृहदीश्वरशिलालेखात दिलेल्या नावांपैकी बुसातिनेसलातीनात अंकुशखान, फरादखान, अंबारखान, रुस्तुमराव, मुल्ला महंमद ही नावे आली आहेत. त्यावरून दिसते की, बुसातीनेसलातीनकारापेक्षा बृहदीश्वरशिलालेखकाराला ह्या लढाईतील सरदारांच्या नावनिशीचा तपशील जास्त उपलब्ध होता. कारण उघड आहे. शहाजी महाराजांचा या लढाईशी निकट संबंध असल्यामुळे तंजावरच्या दप्तरखान्यात शक १७२५ तही ह्या लढाईची तपशिलवार टिपणे विद्यमान होती. ही तिन्ही सैन्ये शक १५४६ रक्ताक्षसंवत्सराच्या कार्तिकात अहमदनगराजवळील भातवडीच्या रानात एकमेकांशी भिडून मोठे तुंबळ युद्ध झाले. त्यात आदिलशाही व मोंगलाई सैन्याचा पुरा मोड झाला. ह्या लढाईत शहाजीराजे भोसले यांनी देवासुर युद्धापरी युद्ध करून मोंगलांच्या सैन्याची दाणादाण करून दिली, असे शिलालेखकार लिहितो. मोंगलांचा सुभेदार लष्करखान व आदिलशाही मुल्ला महमद अशी दोन्ही कटके मलिकंबराने एके ठायी बुडविली म्हणून

जेधेशकावलीकार म्हणतो. आदिलशहाकडील व मोंगलाकडील शेकडो सरदार शहाजीने पाडाव करून धरून आणिले. पैकी फरहादखान व रणदुल्लाखान हे आदिलशाही सरदार निजामशहाच्या चाकरीस राहिले. तेव्हापासून शहाजीराजे व रणदुल्लाखान यांचा जो स्नेह जडला तो मरणान्त अकृत्रिम राहिला. भातवडीचे हे घनघोर युद्ध संपल्यावर आदिलशाही व मोंगली सैन्यापैकी जे काही सैन्य पळून जात होते त्याला आदिलशहाकडील जोहरखान नामक सरदाराने थोपून धरून पाठलाग करणाऱ्या निजामशाही सैन्याला परत तोंड दिले. निजामशाही सैन्याचे पुढारपण शरफोजीराजाकडे होते. ते ह्या पाठलागात वीरस्वर्ग पावले. ही बातमी शहाजीराजास कळताच ते व खेळोजीराजे ह्या दोघांनी आदिलशाही व मोंगलाई अवशिष्ट सैन्याचा फडशा उडविला. शक १५४२ च्या बऱ्हाणपूरच्या स्वारीत व शक १५४० तील नर्मदापारच्या मांडवगडाच्या स्वारीत शहाजीने मलिकंबराच्या अध्यक्षत्वाखाली बरी बहाद्री केली होती. परंतु शक १५४६ तील या भातवडीच्या घोर संग्रामात शहाजीचे लढवय्येगिरीचे व पुढारपणाचे सर्व गुण ठळकपणे जगाच्या निदर्शनास आले. ह्या संग्रामात वृद्ध मलिकंबर हा ऐंशीच्या घरात गेलेला असून नावाला मात्र सेनाध्यक्ष होता, बाकी लढाईची सर्व व्यूहरचना ऐन तिशीत असलेल्या तरुण शहाजीची होती. युद्धानंतर मूर्तिजाशहाच्या म्हणजे बुऱ्हाणनिजामशहाच्या दर्शनाला मंडळी गेली, त्यात शिरस्त्याप्रमाणे यद्यपि मलिकंबराला दरबारी शिलशिल्याला अनुसरून अग्रेसर केले होते, तत्रापि निजामशहाने विशेष मर्यादा, विशेष बहुमान व विशेष आदरकर्त्या व आवडत्या शहाजीराजाचा केला (बृहदीश्वरशिलालेख). त्यामुळे ह्या प्रसंगानंतर वृद्ध मलिकंबर व तरुण शहाजी ह्यांत द्वेष, मत्सर व वैमनस्य यांचा प्रवेश झाला. गेली पंधरा वीस वर्षे जाधवरावांनी मत्सर केला. आता त्यांच्या जोडीला अंबरही जाऊन बसला.

२६ कार्तिक मार्गशीर्षात भातवडीच्या लढाईत नामोहरम झालेल्या आदिलशहाला जमीनदोस्त करण्याचा कट मलिकंबराने घातला. त्याने आपले विजयी सैन्य थेट विजापूरच्या इलाख्यात नेऊन, इब्राहीम आदिलशहाने वसविलेले नवरसपूर जाळूनपोळून खाक केले व जाताना वेढा घालून सोलापूरचा भुईकोट काबीज केला. ही मोहीम १५४७ च्या चैत्रवैशाखापर्यंत चालून पावसाळ्यात सैन्य स्वस्थळास आले. सैन्याबरोबर शहाजी व खेळोजी वगैरे भोसलेमंडळीही राजधानीस परत आली. इकडे राजधानीत निराळीच मिसल बनून राहिली होती. मलिकंबराच्या

बगलबच्यांनी मूर्तिज्याच्या मनात असे भरवून दिले की, भातवडीची लढाई, नवरसपूरची जाळपोळ व सोलापूरचा वेढा विजयाने शेवटास नेण्यात शहाजीचा पराक्रम विशेष नसून, मुख्य कर्तबगारी खेळोजी भोसल्याची आहे. अर्थातच, मूर्तिजाने शहाजीला न गौरविता खेळोजीचा आदर नवरसपूरच्या मोहिमेनंतर विशेष केला. खरी कामगिरी शहाजीची होती आणि तत्प्रीत्यर्थ दरबारी त्याचा आदर झाला पाहिजे होता. परंतु, तसा काही एक प्रकार न होता इतरांचाच जयजयकार झालेला पाहून शहाजी विमनस्क, खिन्न व अजुर्दा झाला. शहाजीला असे दिसले की, आज पंचवीस वर्षे ज्या मूर्तिजाची आपल्यावर मेहेरनजर असे व ज्याच्या कृपेच्या पाखराखाली पराक्रम करण्याची आपण ईर्ष्या बाळगिली तो मूर्तिजा आपल्यावर उलटला आहे. कर्त्या व चढत्या शहाजीच्या शत्रूमंडळीत आता घरचे भाऊ खेळोजी व राज्याचा धनी मूर्तिजा यांची गणना होऊ लागली. सासरा जाधवराव, वजीर मलिकंबर, धनी मूर्तिजा व चुलत भाऊ खेळोजी हे विरुद्ध झालेले पाहून शहाजीला सुरक्षिततेचा मार्ग धुंडाळणे भाग पडले. खिन्न होऊन स्वस्थ बसता तर शहाजी ह्या चौकडीपुढे नष्ट झाला असता. ज्या पराक्रमाचे तेज सहन न होऊन निजामशाहीतील प्रमुख सूत्रधार शहाजीच्या विरुद्ध झाले तोच पराक्रम आदिलशाहीतील मुख्य कर्णधारांना आदरणीय व स्वीकरणीय वाटला आणि त्यांनी विजापूरी येण्याबद्दल शहाजीशी संविधान लाविले. ते संविधान प्रशस्त भासून शक १५४७ च्या पावसाळ्यानंतर शहाजी आदिलशाहीला स्वसैन्यासह जाऊन मिळाला. तेथे पुढे शक १५४८ क्षय संवत्सरी शहाजीराजास त्याला साजेलशी मनसब व अक्कलकोट वगैरे जहागीर मिळाली (साने पत्रे यादी वगैरे ४१०, शिवदिग्विजय इ.)

२७ शहाजी विमनस्क होऊन आदिलशाहीत जो जातो तो इकडे निजामशाहीत शक १५४७ त त्याच वेळी जहांगीरचा मुलगा खुर्रम ऊर्फ शहाजहान आपल्या बापावर बंड करून मलिकंबराच्या आश्रयास आला. भातवडी, नवरसपूर व सोलापूर येथील लढायांमुळे मलिकंबराची इभ्रत सर्व हिंदुस्थानभर इतकी वाढली की दिल्लीपतीच्या कर्तृत्ववान पुत्रालाही निजामशाही आश्रयणीय वाटली. खरा प्रकार शहाजहानला माहीत नव्हता. निजामशाहीची इभ्रत व थोरवी मूर्तिजा किंवा मलिकंबर ह्या खुळ्या व म्हाताऱ्या इसमांवर अवलंबून नसून, ती पराक्रमी शहाजीवर अवलंबून आहे, हे त्यावेळी जगजाहीर झाले नव्हते, आदिलशाहीतील काही थोड्या जाणत्या लोकांच्या मात्र लक्षात येऊन चुकले होते. अशी जरी वस्तुस्थिती होती

तत्रापि शहाजहानसारखा अव्वल दर्जाचा शहाजादा आश्रयास आल्याने मलिकंबराचा बोलबाला अतिशय वाढला. जहांगिरावर लढाईत जय मिळविल्याचे श्रेय मलिकंबरास फुकटाफुकट लाभले. दिल्लीचा मोंगल व विजापूरचा आदिलशहा यांचा हा असा पाणउतारा झाल्याने मलिकंबर केवळ वैभवाच्या शिखरावर पोहोचला. ह्या वेळी त्याच्या वैभवात एक मात्र वैगुण्य राहिले. शहाजी भोसला आदिलशहास मिळाला. शहाजीच्या जोरावर तर आदिलशहाचा पाणउतारा मलिकंबराने केला. तत्रापि हे वैगुण्य शहाजहानच्या आगमनाने थोडेबहुत भरून निघेल असा अंबराचा अंदाज होता. शहाजी विजापूरकरास मिळाल्यावर विजापूरच्या दरबाराने त्यास आपल्या पुणे व जुन्नर इकडील जहागिरीत राहून मलिकंबराला शह देण्याच्या कामगिरीवर नेमिले आणि नवरसपूरच्या व भातवडीच्या लढाईतील अपमानाचा सूड उगविण्याची तयारी केली. शक १५४७ च्या पावसाळ्यानंतर आदिलशहाशी तह करून, शहाजी आपल्या सैन्यासह आपल्या जहागिरीच्या जुन्नर प्रांती राहिला व तेथून त्याने निजामशाही दरबारात कारवाई सुरू केली. मूर्तिजा निजामशहा, मलिकंबर व खेळोजी भोसले ह्या तिघातून फुटण्यासारखा माणूस मूर्तिजा आहे, हे शहाजी जाणून होता. भातवडीच्या व नवरसपूरच्या प्रकरणानंतर शहाजीच्या हाती सत्ता जाऊन तो मलिकंबराप्रमाणे किंवा राजूप्रमाणे आपल्यावर कुरघोडील करील, या भीतीने मूर्तिजाने खेळोजीचा फाजील बहुमान करून शहाजीला दुखविले होते, हेही शहाजी जाणून होता. तसेच, शहाजी विमनस्क होऊन राज्यातून निघून गेल्यावर म्हाताऱ्या मलिकंबराच्या कचाटीत आपण बिनसूट सापडलो, हा मूर्तिजाचा अनुभव शहाजीच्या लक्षात होता. सबब, मूर्तिजाला त्रिकुटातून फोडणे सोईचे पडेल, असा शहाजीने कयास केला. मूर्तिजाची आई जी बेगमसाहेब तिची मर्जी अद्याप शहाजीवरून उठली नव्हती. तिचा शब्द मूर्तिजा कुराणाप्रमाणे मानी. इतकेच नव्हे, तर कधी कधी राजपत्रांवर तिची निशाणी मथळ्यावर लिहिल्यात तो भूषण मानी. ह्या बेगमेला मूर्तिजा व दरबारी लोक मासाहेब म्हणत. मूर्तिजाचे संबंध नाव मूर्तिजा बुऱ्हान शहा. कित्येक लेखक त्याला मूर्तिजा निजामशहा म्हणतात व कित्येक बखरकार व तवारीखकार त्याला बुऱ्हान निजामशहा म्हणतात. याचे एक पत्र पुण्याच्या इतिहास मंडळाच्या १८४० च्या संमेलनवृत्तात पोतदारांनी अशुद्ध छापिले आहे. त्याच्या मथळ्यावर डाव्या बाजूस बुऱ्हान निजामशहा ही अक्षरे आहेत व उजव्या बाजूस मासाहेब ही अक्षरे आहेत. पत्र शक १५३६ तील म्हणजे शक १५४८ च्या बारा वर्षे पूर्वीचे आहे. १५३६ त बुऱ्हान शहा ऊर्फ मूर्तिजाशहा केवळ पोर होता. १५४८ त यद्यपि तो प्रौढ वयास पोहोचला होता तत्रापि त्याची मनोरचना अर्धवटातल्यापैकी स्वभावाने व परिस्थितीने जी एकदा बनली गेली ती मरेपर्यंत तशीच होती. मालोजी व शहाजी यांचा आश्रय करून

आवसे, परिंडा, दौलताबाद व नगर इत्यादी स्थळी त्याने आजपर्यंत कालक्रमणा केली होती. फक्त भातवडीच्या लढाईनंतर धूर्ताच्या चिथावणीवरून शहाजीवरील त्याच्या भक्तीत काही काल व्यत्यास आला होता. शहाजी दूर गेल्यावर तो व्यत्यास मावळून, मलिकंबरी जाचाचे उग्र राज्य तेवढे त्याच्या उपभोगाचे विषय झाले व त्या जाचातून मुक्त होण्याची प्रवळ इच्छा त्याच्या मनात उद्भवली. हा असा प्रकार होणार हे पर्रंगितज्ञ शहाजीराजा जाणून होता. त्याप्रमाणे मासाहेबांकडे सूत्र बांधून, मूर्तिजाचे मन शहाजीने आपल्याकडे पुनः वळवून घेतले व जमल्यास निजामशाहीत परत येण्याचे एक द्वार खुले करून ठेविले.

२८ शहाजी विजापूरकरांकडे १५४७ त गेलेला पाहून आदिलशहा व मोंगल यांची कास धरलेला जाधवराव त्याच सुमारास निजामशाहीत मलिकंबराच्या कारवाईने पुनः परत आला. त्या काळी एका राज्यातून रूसून दुसऱ्या राज्यात जाण्याचे व तेथून प्रसंग पाहून परत येण्याचे कृत्य अनीतीचे व कमीपणाचे मानीत नसत. स्वतः मलिकंबराने वेळ पडेल त्याप्रमाणे आदिलशाही व मोंगलाई यांचा आश्रय कितीदा तरी केला होता. खुर्रम, लोदी, रणदुल्लाखान, शिवाजीचा पुत्र संभाजी, औरंगजेबाचे पुत्र, अकबराचे पुत्र इत्यादी अनेक इसमांच्या धरसोडीची उदाहरणे जगजाहीर आहेत. जाधवराव निजामशाहीत आल्यावर मलिकंबराने शहाजीराजाला वठणीस आणण्याची मनाजोगती कामगिरी त्याला सांगितली आणि आपण स्वतः आदिलशहाने लुबाडलेला धारूर प्रांत काबीज करण्याच्या तयारीस लागला. आदिलशहा व शहाजी यांच्यावरील या दुतोंडी योजनेच्या विचारात व तयारीत असता, मलिकंबर शक १५४८ च्या वैशाखात वारला. मलिकंबराचा जावई जो विजापूरचा मुस्तफाखान त्याचे तर म्हणणे असे होते की, आपल्या श्वशुराला मूर्तिजाशहाने करणी वगैरे करून मारिले (साने, पत्रे यादी ४३८) आणि हे म्हणणे खरे नसेलच असे म्हणवत नाही. मलिकंबराने मूर्तिजाला गेली सव्वीस वर्षे इतके काही छळले होते की, त्याचा त्याने प्राण घेतला असल्यास तो देवाच्या घरी अपराधी ठरण्यास बरीच अडचण पडली असेल. मलिकंबराच्या मरणाने धारूरवरील स्वारी लांबणीवर पडली. शहाजीवरची जाधवरावची स्वारी १५४८ च्या पावसाळ्यानंतर सुरू होऊन, जाधवरावाच्या रेट्यापुढे शहाजी माहुली, जुन्नर, पारनेर, करकंब, मंगळवेढे या रस्त्याने आदिलशाहीत शक १५४९ च्या चैत्राच्या सुमारास रेटला गेला. ह्या बापआज्यांच्या रेटरेटीनंतर शिवाजीराजे भोसले यांचा जन्म शिवनेरीस १५४९ च्या वैशाखात झाला, असे बहुतेक नव्याजुन्या इतिहासलेखकांचे म्हणणे आहे. जेधे शकावली व बृहदीश्वर शिलालेख शिवाजीचा जन्मकाल शक १५५१ फाल्गुन वद्य ३ देतात. दोहोतून खरे साल कोणते ते ठरविण्याला निश्चित प्रमाण उपलब्ध आहे. त्यावरून शक १५४९ हे साल शिवजन्माचे धरणे योग्य

दिसते. का की, शक १५५१ च्या चैत्रापासून आश्विनापर्यंत शहाजीवर जुन्नर माहुली प्रांतात कोणीही स्वारी केली नाही व स्वारी करणारा म्हणून म्हटलेला जो लखुजी जाधवराव त्याचा खून मूर्तिजाने शक १५५१ च्या आश्विनी पूर्णिमेस केला होता.

२९ शहाजीराजे आदिलशाहीत निसटून गेल्यानंतर सहा महिन्यांनी शक १५४९ च्या आश्विनात इब्राहीम आदिलशहा वारला व त्याचा पंधरा वर्षांचा महमदशहा हा मुलगा मसनदीवर बसला. मलिकंबराच्या मृत्यूनंतर शक १५४८ पासून मलिकंबराचा पुत्र फतेखान याच्या हाती निजामशाही दौलतीची सूत्रे गेली. त्याने आपल्या बापाची आदिलशाहीवर स्वारी करण्याची मसलत पुढे चालवून, धारूरवर १५४९ च्या आश्विनात चाल केली. धारूरचा निजामशाही किल्ला इब्राहिम आदिलशहाने निजामशाहीच्या हलाखीत दाबला होता. तो सोडविणे भातवडीच्या व नवरसपूरच्या मोहिमेनंतर मलिकंबरास व त्याच्या मृत्यूनंतर फतेखानास इष्ट व सुलभ दिसले. परंतु फतेखानाचा हा अंदाज चुकला होता, ज्याच्या बळावर भातवडी व नवरसपूर येथील युद्धात निजामशहाला जय मिळाला तो सरदार म्हणजे शहाजी ह्या वेळी आदिलशहाला मिळाला होता. तेव्हा पारडे फिरून धारूरची ही मोहीम निजामशहाच्या अंगावर आली. प्रथम प्रथम निजामशहाला थोडाबहुत जय मिळाला, परंतु कंदरीकजोरी येथील खडाजंगी युद्धात निजामशहाकडील हमीदखान सरलष्कर ह्याचा शहाजीने पुरेपूर मोड केला आणि त्याला निजामशाही हद्दीत पिटाळून लाविले (१५४९ मार्गशीर्ष-पौष). ह्या अपयशाचे खापर हमीदखानाने फतेखानाच्या डोक्यावर फोडिले. फतेखान आपला मेव्हणा मुस्तफाखान याच्याद्वारा आदिलशहाला आतून सामील आहे असे मूर्तिजा निजामशहाच्या मनात हमीदखानाने भरविले. त्यामुळे संशयग्रस्त होऊन मूर्तिजाने फतेखानास कैद करून वजिरीवरून दूर केले (शक १५५०). कंदरीकजोरीच्या लढाईनंतर निजामशहाचा परंडा प्रांत काबीज करून शहाजी आदिलशहाच्या आश्रयाने त्या प्रांतावर सैन्यासुद्धा अंमल करू लागला. जाधवरावाच्या रेट्यामुळे जुन्नर, चाकण, पुणे इत्यादी प्रांतातून शहाजीचे पश्चिम निजामशाहीतून उच्चाटण झाले खरे, परंतु त्याचा सवाई वचपा त्याने दक्षिण निजामशाहीतील परंडा प्रांत घेऊन भरून काढिला. शक १५४३ त बापाच्या जहागिरीचे स्वामित्व मिळविल्यापासून शक १५५० त आदिलशहाच्या आश्रयाने परंडा प्रांतात दाखल होईपर्यंत जी सात वर्षे गेली त्यात शहाजीची बरीच स्थित्यंतरे झाली. प्रथम काही वर्षे मूर्तिजाची त्याच्यावर बहाल मर्जी होती. नंतर मलिकंबराच्या मत्सराने ती मर्जी खपा झाली. पुढे यागी होऊन तो जुन्नर-माहुली प्रांतात स्वतंत्र राहून आदिलशहाशी संबंध ठेवू लागला आणि शेवटी निजामशाही जहागीर गमावून आदिलशाही सरदार म्हणून परंडा प्रांतात अंमल

करू लागला. ह्या अवधीत श्वशुर जाधवराव व त्याचे मुलगे, चुलत भाऊ खेळोजी, वजीर मलिकंबर व फतेखान, धनी मूर्तिजा या सर्वांशी वाकडे पडून, जिवलग बायकोचाही वियोग सहन करणे त्याच्या कपाळी आले. परंतु, एका वस्तुचा मात्र वियोग, कितीही संकटे आली तत्रापि त्याने होऊ दिला नाही. ती वस्तू म्हणजे जन्माची प्राणप्रिया त्याची सेना. मनुष्यमात्र म्हटले म्हणजे त्याला काहीतरी त्याच्या दृष्टीने सर्वोत्तम असे व्यसन असते. कोणी दारुबाज, कोणी अफूबाज, कोणी इष्कबाज, कोणी गप्पाबाज, कोणी कविताबाज, कोणी ब्रह्मासक्त, कोणी काही, कोणी काही, असे प्रत्येक मनुष्याला काहीतरी जन्मसिद्ध व्यसन असते. तसे शहाजीला सेनेचे व्यसन होते. सर्व काही गमावील, प्रसंगी प्राणही गमावील, पण सैन्य म्हणून कधीही हातचे जाऊन देणार नाही. शहाजी आपल्या सैन्याची व सैनिकांची इतकी पराकाष्ठेची काळजी घेई की संकटसमयी इतर सर्व उद्योगांना गौणत्व देऊन, सैन्याच्या जोपासनेला व मशागतीला तो अनन्य प्राधान्य देई. शहाजीचा जसा सैन्यावर लोभ त्याप्रमाणेच सैनिकांचा सेनाध्यक्षांवर लोभ असे. एतत्संबंधाने बखरकार (शिवप्रताप पृष्ठ २४/२५) लिहितो की, अशा सरदाराच्या सेवेत देह गेला तरी बेहेत्तर अशी भावना सैनिकांची शहाजीविषयी असे. हाताखालील माणसांना भुरळ कशी पाडावी, त्यांची अंतःकरणे कशी आकर्षण करावी, न होते कार्य इरेने त्यांच्याकडून कसे करून घ्यावे, ही कला शहाजीराजाच्या ठाई जन्मसिद्ध होती. त्यामुळे सारे जग उलटले तरी त्याच्या सैनिकांनी शहाजीला कधीही अंतर दिले नाही. जय होवो, प्रसंगी माघार घ्यावी लागो, सैन्याची श्रद्धा शहाजीराजाच्या ठाई अढळ असे. असे हे पाचसात हजार सैन्य घेऊन शहाजी परांडे प्रांतात शक १५४९ च्या वैशाखापासून शक १५५१ च्या श्रावणापर्यंत सैन्याची मशागत करित व परिस्थितीचे अवलोकन करित, हालचालीस योग्य अशा संधीची वाट पहात होता.

(३०) येथपर्यंत शहाजीच्या हालचालीचे जे वर्णन केले त्यात १५५१ पर्यंत शहाजीचा संबंध निजामशाहीशी व आदिलशाहीशी तेवढा आलेला आपल्यास दिसला. एथून पुढे शहाजीचा संबंध दिल्लीच्या मोंगलांशी पडत चालला. शक १५४८ त शहाजहान मलिकंबराच्या आश्रयास आला. तो जहांगीर पातशहाचा १५४९ च्या कार्तिकात मृत्यू होईतोपर्यंत महाबतखानासह दक्षिणेसच माशा मारीत रिकामा बसला होता. १५४९ च्या पौषात तो दिल्लीस गेला व माघात राज्याभिषेक झाला. किंचित स्थिरस्थावर झाल्यावर दक्षिणच्या बंदोबस्ताचा विचार शहाजहानच्या मनात येतो न येतो इतक्यात त्याच्याविरुद्ध खान जहान लोदी याने बंड पुकारले व दक्षिणेचा रस्ता शक १५५० च्या हिवाळ्यात धरला. लोदीने दक्षिणचा आश्रय धरण्याचे कारण असे होते की,

जहांगीरच्या राशियतीत त्याची नोकरी दक्षिणेतच विशेष झाली असून मलिकंबराशी व आदिलशाहीतील कारभार्यांशी त्याचा स्नेहच नव्हे तर घरोबा जडला होता. दक्षिणेत असताना मोंगलाच्या कचाटीतून निजामशाही प्रांत सोडविण्याच्या कामी मलिकंबराला त्याने अंतस्थ मदत करून निजामशाहीतील मुत्सद्द्यांना व लढवय्यांना ऋणी करून ठेविले होते. बंड करून दक्षिणेत येण्यात त्याचा मतलब असा होता की, दक्षिणेतील निजामशाहा, आदिलशाहा व शहाजी या सर्वांना शहाजहानाविरुद्ध उठवून खुद्द दिल्लीचे तख्त उलथून पाडावे. हा इरादा मनात धरून लोदी दक्षिणेत येतो तो दौलताबादेत एक लहानशी क्रांति होत असलेली त्याच्या दृष्टीस आली. आदिलशाहाशी मिळून फतेखानाने धारूरची मोहीम हुकविली व मोंगलांशी मिळून निजामशाही बुडविण्याचा फतेखानाचा विचार आहे, असा संशय हमीदखानाच्या कानगोष्टीवरून मूर्तिजा शहाच्या मनात येऊन, फतेखान नजरकैदेत पडलेला लोदीला दिसला. पुढे बऱ्हाणपूरच्या मोंगल सुभेदाराला फितूर होऊन लखुजी जाधवरावही मिळणार असा संशय मूर्तिजाला आला व त्या संशयाच्या भारात शक १५५१ च्या श्रावणी पूर्णिमेस लखुजीचा व त्याचा मुलगा अचलोजी याचा त्याने खून करविला. ह्या मूर्ख कृत्याचा परिणाम असा झाला की, लखुजीचा भाऊ उघडपणे मोंगलास मिळाला. ह्याहूनही दुसरा अनिष्ट परिणाम असा झाला की, परंडा प्रांतात रहाणारा लखुजीचा जावई जो शहाजीराजे त्याने निजामशाहावर स्वारी करून पुणे व संगमनेर हे निजामशाहीतील पश्चिमेकडील प्रांत जप्त केले व स्वतंत्र राजाप्रमाणे तो नांदू लागला (शक १५५१ आश्विन). जाधवरावाचा व शहाजीचा यद्यपि बेबनाव होता, तत्रापि त्याचा खून झालेला शहाजीला व त्याची बायको जिजाबाई हिला स्वस्थ बसून पहावेना. सासऱ्याचा खून म्हणून शहाजीने व बापाचा खून म्हणून जिजाबाईने सूड उगविण्याच्या इराद्याने निजामशाहावर स्वारी केली. आदिलशाही दरबारावर जाधवरावाच्या खुनाचा व शहाजीच्या स्वारीचा निराळाच परिणाम झाला. शहाजी निजामशाही गारत करून आपणच एखादे स्वतंत्र राज्य स्थापील, अशी भीती आदिलशाही मुत्सद्द्यांना पडली. सबब, वेळीच काटा काढून टाकण्याच्या हेतूने त्यांनी शहाजीवर मुरार जगदेव यास पाठविले. अशा या दंगलीत कोणाचा आश्रय करावा, ह्या विवंचनेने खानजहान लोदी यास घेरले. मूर्तिजा तर बोलून चालून अर्धवट, खुनी व दुर्बल आणि आदिलशाहाचे सूत्र मोंगलाकडे लागलेले तेव्हा शहाजीचा आश्रय करण्यावाचून अन्य गती लोदीस राहिली नाही. तो संगमनेरास शहाजीला येऊन मिळाला. शहाजीने १५५१ च्या आश्विनापासून १५५२ च्या वैशाखापर्यंत जुन्नर व संगमनेरपासून अहमदनगर व दौलताबादपर्यंतचा सर्व मुलूख व बालेघाटाजवळील सर्व प्रांत काबीज करून, बहुतेक सर्व निजामशाही आटोपिली. फक्त

राजधानी व पूर्वेकडील प्रांत तेवढा मूर्तिजाच्या हाती राहिला. लोदीच्या साह्याने शहाजीचा हा आक्रम पाहून आदिलशहाचे व शहाजहानचे धाबे दणाणले. शहाजीने बहुतेक सारी निजामशाही हाताखाली घातली इतकेच नव्हे, तर भीमगड म्हणून एक मोडकळीस आलेला जुना किल्ला होता तो दुरुस्त करून व त्याचे नाव आपल्या नावावरून शाहगड असे ठेवून त्या गडावर आपले मुख्य ठाणे केले. दक्षिणेत एक नवीन स्वतंत्र राज्य स्थापिले गेले असा ह्या कृत्याचा अर्थ झाला. तेव्हा शहाजहान स्वतः शक १५५१ च्या शेवटी बऱ्हाणपुरास आला, त्याचा व आदिलशहाचा लोदीला आश्रय न देण्याचा तह ठरला आणि आदिलशहाने लोदीला आश्रय देणाऱ्या शहाजीच्या पुणे प्रांतावर मुरार जगदेव यास पाठविले. शहाजहानाने आल्याबरोबर पहिली मसलत अशी केली की, शहाजीला लोदी पक्षातून फोडिले. दिल्लीपतीशी सामना करण्याची अद्याप आपली ऐपत नाही व शहागडास आपण उभारलेला डोलारा औट घटकाही टिकणार नाही, हे धूर्त शहाजी जाणून होता. करता शहाजहानचे बोलणे मान्य करून शहाजीने लोदीला निरोप दिला आणि आपण स्वतः दिल्लीश्वराचा मनसबदार बनून मिळविलेला प्रांत दाबून बसला. पातशाही मनसबदारी पत्करण्यात शहाजीचा एक हेतू असा होता की, आदिलशाही मुत्सद्दांच्या हातून आपणास इजा होऊ नये व दुसरा हेतू असा होता की, आपल्या जहागिरीवर निजामशहाने हक्क सांगू नये. पातशाही पंचहजारी सरदारी पत्करण्याचा अर्थच असा होतो की, शहाजीच्या ताब्यातील मुलूख मोंगलाईचा अंश झाला. लढाई केल्यावाचून निजामशाही प्रांत फुकटाफाकट मिळाला व एक उपद्रव्यापी लढवय्या गप्प बसविता आला, अशी फुशारकी शहाजहानला वाटली. पुढे मागे हा तह इष्ट वाटेल तेव्हा मोडता येईल असा अंतरस्थ मनोदय शहाजी व शहाजहान या दोघांचाही होता. हा तह झाल्यावर आदिलशाही मुत्सद्दी शहाजीच्या वाटेस गेले नाहीत. मुरारपंताने आपला मोर्चा शहाजीवरून काढून निजामशाह्या कोकण प्रांताकडे वळविला आणि दळवी व मोरे या सरदारांस कोकण प्रांतातील निजामशाही अंमलदारास हुसकून देण्यास सांगितले. शहाजी संगमनेरादी प्रांत दाबून बसला व आदिलशहाने कोकण प्रांत गिळंकृत करण्याचा घाट घातला, तो इकडे शहाजहानाने धारूरपर्यंतचा निजामशाही प्रांत आक्रमण्याचा विचार केला. असे तिन्ही बाजूंनी महामूर्ख मूर्तिजाच्या अंगाचे तीन हिंस्र श्वापदांनी तीन लचके तोडण्याची तयारी केली व काहींनी ती अंमलातही आणिली.

३१ दुर्बल मूर्तिजाच्या बोकांडीस ही मनुष्यकृत हानी शक १५५१ च्या अखेरीस बसल्यानंतर शक १५५२ त दैवी हानीने त्याला पालथे पाडिले. शक १५५२ साली गोदातीरी अवर्षणाने भयंकर दुष्काळ पडला. एका हुनक्यास म्हणजे लहान होनास

दोन शेर दाणे झाले. करवसुली शक्य नसल्यामुळे मूर्तिजाची आधीच खंगावलेली तिजोरी पूर्णपणे शुष्क होऊन गेली. फौज परागंदा, कारभारी अजुर्दा व मुलूख उकिरडा बनून मूर्तिजा हलाखीच्या अगदी शेवटच्या पायरीस पोहोचला. दुष्काळाचा त्याचा एक मात्र फायदा झाला. शक १५५२ साली त्याच्या तिन्ही शत्रूंच्या हालचाली काही काळ स्तब्ध राहिल्या. पंचभुतांच्या प्रकोपापुढे शत्रूमित्र अशा साऱ्यांच्याच नाड्या आखडल्या. शहाजहानचे संबंध १५५२ साल दक्षिणेत फुकट गेले. आदिलशाही मुत्सद्दी निजामशाही मरू द्यावी की तरू द्यावी हा विचार करीत बसले. शहाजी दुष्काळानंतरच्या बनावाला तोंड देण्याकरिता आपले हत्यार पाजवीत राहिला आणि तिघांचा भक्ष्य जो मूर्तिजा तो दैवी व मानवी संकटातून पार पाडण्याचा मार्ग शोधू लागला. निजामशाहीची ही अशी हलाखी झालेली पाहून शहाजी व आदिलशाही मुत्सद्दी यास दया आली. निजामशाही बुडाली असता मोंगलांच्या व आपल्यामधील पाचर नाहीशी होऊन मोंगलांशी प्रत्यक्ष गाठ पडणे बरे नव्हे, हे आदिलशाही मुत्सद्दी जाणून होते. सबब मूर्तिजाशी त्यांनी तह केला (शक १५५२ मार्गशीर्ष). मुरारपंताने सोलापूर, परंडा व कोकण हे निजामशाही प्रांत गेल्या दोन चार महिन्यात जिंकिले होते ते निजामशहाने आदिलशहास द्यावे, शहाजीने जिंकिलेला प्रांत शहाजीकडे ठेवावा, आदिलशहाने निजामशहास मोंगलांविरुद्ध मदत करावी व फतेखानास बंधमुक्त करू नये, इत्यादी करारमदार ह्या तहात ठरले व निजामशाहीचे मरण किंचित लांबणीवर ढकलले गेले. इतक्यात मोंगलांचे सैन्य आपल्या हद्दीवर आले अशी मूर्तिजास बातमी कळली. तिने घाबरून जाऊन कुमकेस येत असलेल्या आदिलशहाच्या व शहाजीच्या सैन्याची वाट न पाहता, मूर्तिजाने नुकत्याच केलेल्या तहाची कलमे मोडण्यास सुरुवात केली. वेडसर मूर्तिजाच्या डोक्यात अशी विचित्र कल्पना आली की, आपल्यावर ओढवलेल्या दैवी व मानवी आपत्ती आपला नवीन दिवाण जो तकरीबखान त्याच्या पायगुणामुळे आल्या. अर्थात त्याला काढून टाकिले असता, सर्व काही पूर्ववत सुरळीत चालेल, ह्या कल्पनेने तकरीबखानास रजा देऊन आपला जुना दिवाण जो फतेखान त्याला त्याने बंधमुक्त केले व शक १५५२ च्या पौष वद्य एकादशीस पुनः वजिरीवर स्थापन केले. क्षणात तह मोडण्याची मूर्तिजाची ही कसरत पाहून आदिलशाही मुत्सद्दी थक्क झाले. ह्याच सुमारास मूर्तिजाने चतुर साबाजी आपल्या राणीशी लागू असावा अशा संशयावरून त्याचा वध केला (चांदोरकर - चतुर साबाजी- भा.इ.सं. १८३४ वृत्त). फतेखानाचे व आदिलशाही मुत्सद्द्यांचे वाकडे होते. सबब, प्रधान पदावर आल्याबरोबर त्याने शहाजहानशी सूत्र बांधिले आणि त्या सूत्रान्वये कारवाई आरंभिली. त्याने वेडा म्हणून

मूर्तिजास प्रतिबंधात ठेविले; मूर्तिजाच्या विश्वासातील पंचवीस वजनदार सरदारास एका दिवसात ठार केले आणि साऱ्यावर कळस म्हणून दोनचार महिन्यांनी म्हणजे शक १५५३ च्या चैत्रवैशाखात खुद्द बुऱ्हाणशहाचा ऊर्फ मूर्तिजाचा प्राण घेतला (जेधे शकावली). मूर्तिजाला दैवी व मानवी आपत्तीतून कायमचे मुक्त केल्यावर त्याच्या सात वर्षांच्या हुसेन नामक अर्भकास फतेखानाने मसनदीवर बसविले आणि नंतर स्थिरस्थावर झालीशी वाटून तो शहाजहानशी उर्मटपणे वागू लागला. शहाजहानाने तत्काल सैन्य पाठवून त्याला तेव्हाच नरम केले व आठ लाख रुपये नजर देऊन व दरसाल खंडणी ठरवून निजामशाहाला आपला मांडलिक बनविले (१५५३ ज्येष्ठ आषाढ).

३२ निजामशाही शहाजहान याचवेळी खालसा करता. परंतु शहाजी व आदिलशाही यांचा मामला अद्याप विल्हेस लागला नव्हता. खानजहान लोदीच्या बंडाच्या वावटळीत शहाजहानने शहाजीला अकरा हजारी मनसबदारीचे दान करून काही काळ गप्प बसविले आणि आदिलशाही मुत्सद्यांच्या तोंडाला निजामशाही मुलखाच्या वाटणीचे मधाचे बोट लावून लोदीला ती बाजूही बंद केली. लोदीचे बंड निमाल्यावर शहाजहानने शेख मैजुद्दिन हा वकील निजामशाहीच्या वाटणीचे बोलणे करण्याकरिता विजापूरास पाठविला. काही महिने भवतिनभवति होऊन, आदिलशाही मुत्सद्दी शहाजहानच्या मसलतीस राजी झाले व संमतीपत्र देऊन मैजुद्दिनाची त्यांनी बहुमानपुरस्सर शहाजहानाकडे रवानगी केली. दरम्यान मूर्तिजाचा खून व फतेखानाची नेमणी वगैरे प्रकार होऊन, निजामशाही शहाजहानाच्या अंकित झाली. तेव्हा आदिलशाही मुत्सद्यांची पायरणी करून निजामशाही दौलतीची वाटणी करून वासलात लावण्याचे शहाजहाच्या दृष्टीने काही कारणच राहिले नाही. उलट, निजामशाहाचा धारूर प्रांत आदिलशाहा दाबून बसला होता तो परत घेण्याकरता शहाजहानाने अब्दुल हसन व नसरतखान या सरदारांना खंदार व धारूर किल्ल्यांचा ताबा घेण्याच्या कामगिरीवर रवाना केले. मैजुद्दिन वकील याची रवानगी होण्याला व धारूरवर मोंगली सैन्य चालून येण्याला एकच गाठ पडली. शहाजहानाच्या या कृतीचा आदिलशाही मुत्सद्यांना मोठा अचंबा वाटला आणि मोंगलाने आपली क्रिया सोडली एतदर्थ प्रत्याघात म्हणून मैजुद्दिन वकिलाला त्यांनी अटकेत ठेविले. वकिलाच्या अटकेची वार्ता ऐकून शहाजहानाने पित्त खवळल्याचा बहाणा करून आसदखानास खुद्द विजापूरावर स्वारी करण्याचा हुकूम केला. निजामशाही अंकित झाल्यावर व शहाजी मनसबदार बनल्यावर एकट्या आदिलशाहीचा आपण तेव्हाच फडशा पाडू, असा शहाजहानाचा मतलब होता. परंतु तो मतलब शहाजीने फिसकटून टाकिला. मनसबेवर लाथ मारून व तह धाव्यावर बसवून शहाजी

आदिलशाही मुत्सद्यास मिळाला. शहाजीचा व मुरार जगदेव आणि रणदुल्लाखान यांचा अलीकडे बरीच वर्षे भातवडीच्या लढाईपासून स्नेह जुळला होता. तेव्हा ह्या तिघांनी विजापूराजवळील रंगाऱ्याच्या हौदावर आसदखानाचा पुरा मोड करून त्याला आदिलशाही हद्दीच्या पलीकडे हरणदवडिने पिटाळून लाविले व सरहद्दीवरील परंड्याच्या किल्ल्यात ठाणे दिले. आसदखानाची नामोहरमी श्रवण करून, शहाजहानाने मोहबतखानाला दक्षिणचा सुभा देऊन विजापूरकराची खोड मोडण्याचा हुकूम केला (शक १५५४ चैत्र)

३३ इकडे दौलताबादेस फतेखान आपल्या मताने आपली मजबुती शक १५५३ च्या ज्येष्ठापासून शक १५५४ च्या चैत्रापर्यंत करीत होता. फतेखान हा स्वभावाने मूर्तिजासारखाच अर्धवट, संशयी व महामूर्ख होता. त्याचे आपले मजबुती करण्याचे मार्ग विचित्र होते. दिलजमाईच्या ऐवजी दिलफूट करण्यात त्याचा हातखंडा होता. शहाण्यांची मानखंडना करून व शूरांची मने दुखवून, चतुर साबाजी, शिवाजीपंत व सखाराम मोकाशी यांच्यासारखे कदीम मुत्सद्दी आणि सिद्दी रैहान व याकूतखान यांच्यासारखे लढवय्ये फतेखानाने दूर केले. ह्यापैकी कित्येक केवळ अब्रू बचावण्याकरिता मोंगलांच्या हद्दीत गेले व कित्येकांनी आदिलशहाशी संधान बांधले. मुत्सद्दी व लढवय्ये यांचा काटा काढून टाकिल्यावर फतेखानाला आपण सुरक्षित व निर्भय झालो असे वाटले. परंतु वस्तुस्थिती त्याला वाटत होती त्याहून अगदी निराळी होती. राज्यातून बाहेर गेलेले सर्व लोक त्याचा नाश चिंतीत होते व राज्यात राहिलेल्या लोकांचीही मनःस्थिती तीच होती. कोणावर कशी केव्हा बतेल या फिकिरीत जो तो होता. हे असे घर निष्कंटक केल्यावर फतेखानाने राज्याबाहेर दृष्टी फेकिली. तो त्याला असे दिसले की, उत्तरेकडून मोंगल व दक्षिणेकडून शहाजी व आदिलशहा एकमेकांना भेटण्याकरिता सज्ज झाले आहेत. मोंगलाने धारूर प्रांतावर बेशिस्त चाल केली म्हणून आदिलशहा क्रुद्ध झाला आणि वकिलाच्या पवित्र देहाला अटक केली म्हणून शहाजहान रागावला. परंतु ही केवळ निमित्तकारणे होती. आपला अंकित जो निजामशहा त्याचा धारूर प्रांत सोडवून त्याला मदत करावी हा शहाजहानाचा हेतू होता व आपला शेजारी जो निजामशहा त्याला मोंगलाने गिळंकृत करू नये म्हणून मोंगलांच्या विरुद्ध त्याला मदत करावी हा आदिलशहाचा हेतू होता. दोघेही निजामशहाला मदत करण्याकरिताच भूतदयेने तडफडत होते. परंतु लढाईची ही समवायि कारणे झाली. मुख्य उपादानकारण निजामशाही कोणी दाबावी हे होते. शहाजहान तर फतेखानाच्या द्वारा निजामशाही अंकित करून बसला होता. त्याच्या मांडीखालून ती सोडवून आपल्या पंजाखाली तिला दाबावी एतदर्थ आदिलशाही मुत्सद्दी खटपट करीत होते व एकाएकी

चाल करून जाण्यास कचरत होते. ही कचर ओळखून शहाजीराजाने आदिलशाही मुत्सद्यांना मोंगलांवर चाल करून जाण्यास प्रोत्साहन दिले व दौलताबाद गाठण्याचा सल्ला दिला. नुसता सल्ला दिला इतकेच नव्हे तर आपण स्वतः फौजेसह साह्य करण्याला सिद्ध झाला. शहाजीसारख्या युद्धकुशल सरदाराचा पाठिंबा मिळताच आदिलशाही मुत्सद्यांनी मुरारपंत व रणदुल्लाखान यांची शहाजीबरोबर दौलताबादेकडे रवानगी केली. बऱ्हाणपुराहून जितकी दौलताबाद लांब तितकीच ती परंड्याहूनही आहे. तेव्हा दोन्ही सैन्यांची टक्कर देवगिरीच्या खडकावर अचूक होण्याचा रंग फतेखानास दिसला. नको होते तेच संकट कपाळी आले. ह्या वेळी कोणता पक्ष धरावा याचा निश्चय संशयग्रस्त फतेखानाला झाला नाही. तो एक वेळ मोहबतखानाकडे मुरारपंत व शहाजी यांच्या कचाटीतून आपणास सोडवा म्हणून दीनवाणी पत्रे धाडी व एक वेळ किल्ल्यातील अन्न संपले म्हणून मुरारपंताकडे धान्याची भिक्षा मागे. दौलताबादेच्या कोटात फतेखान, त्याच्या शेजारी बाहेर मुरारपंत, शहाजी व रणदुल्ला आणि ह्या तिघांच्या पलीकडे मोहबतखान, अशी स्थिती होती. मध्ये मुरारपंत व शहाजी पडल्यामुळे मोहबतखानाकडून फतेखानाला काहीच मदत होईना व मुरारपंत दाण्याचा एक कणही त्याला देईना. मुरारपंताने फतेखानाला अशी अट घातली की, फतेखानाने निमूटपणे किल्ला शहाजीच्या ताब्यात द्यावा व शहाजीला पूर्ववतप्रमाणे स्थानापन्न करावे म्हणजे वाटेत तितके अन्न आपण फतेखानास पोहोचवू. अचान्नदशेस पोहोचलेल्या फतेखानास ही मसलत रुचून अटीचा पहिला हप्ता म्हणून त्याने मोहबतखानावर किल्ल्यातून तोफांचा मारा केला. बाहेरून मुरारपंत व शहाजी मोहबतखानावर तोफा डागीतच होते. ह्या मोक्यात मोहबतखान जायाच व्हावयाचा परंतु ह्याच सुमारास आदिलशाही फौजेत फूट उत्पन्न झाली. आदिलशाही अमीर लोकांनी मत्सराने मुरारपंताला साह्य करण्याचे तहकूब केले. त्यामुळे मुरारपंत व शहाजी यास दौलताबादेहून सोळा मैल मागे हटावे लागले. नंतर साहजिकच दौलताबादचा किल्ला मोहबतखानाच्या हाती पडला (शक १५५४ फाल्गुन अखेर). ह्या प्रसंगाचा काळ निरनिराळ्या लेखकांनी निरनिराळा दिला आहे. ग्रांट डफ शक १५५४ चा फाल्गुन देतो; जदुनाथ सरकार आपल्या औरंगजेबाच्या इतिहासाच्या पहिल्या खंडाचा पस्तिसाव्या पानाच्या टीपेत अब्दुल हमीदच्या हवाल्याने शक १५५५ चा आषाढ देतात आणि जेधे शकावलीकार शक १५५४ चा ज्येष्ठ देतो. पैकी, जेधे शकावलीकाराने दिलेला काळ दौलताबादेवरील मोहिमेच्या प्रारंभाचा असून शेवटचा नाही. अब्दुल हमीद याने दिलेला काळ दौलताबाद पडल्याचा नसून, ती पडल्यानंतर हुसेनच्या कबजातीचा काळ आहे, खुद्द दौलताबाद घेतल्याचा काळ नाही. ग्रांट डफने दिलेला काळ - १५५४ फाल्गुन, फेब्रुवारी १६३३ - ग्राह्य व बराबर

दिसतो. दौलताबाद शक १५५४ च्या फाल्गुनात घेतल्यानंतर त्या किल्ल्याच्या संरक्षणार्थ खान दौरान याजला ठेवून, आदिलशाही फौजेचा पाठलाग करण्यात मोहबतखानाने दोन महिने घालविले आणि आदिलशाही फौजेला विशेष इजा न करता, १५५५ च्या मृगाच्या सुमारास पावसाळा लागण्यापूर्वी दौलताबादेस पुनरागमन केले. तेथे अब्दुल हमीद लिहितो त्याप्रमाणे १५५५ च्या आषाढात फतेखानाने हुसेन निजामशहाला मोंगलांच्या कब्जात दिले व आपण स्वतः त्यांच्या स्वाधीन झाला. हुसेन निजामशहा व फतेखान यास बरोबर घेऊन मोहबतखान दौलताबादेहून बऱ्हाणपुरास जाण्यास निघाला. तेव्हा शहाजी व मुरारपंत यांनी त्याला इतके पछाडले की, रोज दोन कोसही मजल त्याच्याने होईना. तेव्हा मोहबतखान याने आदिलशाही फौजेला द्रव्य देऊन आपली व लष्कराची कशीतरी मोकळीक केली व आपली सरहद्द एकदाची गाठली (साने- पत्रे, यादी वगैरे - लेखांक ४३८). ह्या वेळी शहाजीने मोहबतखानाला जी पीडा केली ती टळावी म्हणून मोहबतखानाने महालदारखानास वैजापुरास असलेला शहाजीचा कबिला पकडण्याच्या कामगिरीवर पाठविले, त्या कामगिरीत महालदारखानाने जिजाबाईस शिवाजीसुद्धा पकडिले असे कोणी म्हणतात व फक्त शहाजीच्या मुलीस पकडले असे कोणी म्हणतात. जाधवरावाच्या मध्यस्थीने शहाजीचा कबिला सिंहगडास सुरक्षित पोहोचता जहाला.

३४ हुसेनशहा व फतेखान यांनी यद्यपि दौलतीचा शहाजहानास राजीनामा लिहून दिला, तत्रापि तेवढ्याने निजामशाहीचा कायमचा शेवट झाला नाही. हुसेनशहाची आजी व मूर्तिजाची बुऱ्हाणशहाची आई जी मासाहेब ती व निजामशाही वंशातील काही राजन्यक अद्याप हयात होते. फतेखानाच्या हंगाम्यात ही मंडळी निसटून शहाजीच्या आश्रयाने कोंकणप्रांती गेली होती. त्यांना हाताशी धरून निजामशाहीची वहिवाट पुढे चालू करण्याची मसलत शहाजी, मुरारपंत व इतर आदिलशाही मुत्सदी यांनी केली. मोहबतखानाला बेदम सडकून सरहद्दीच्या बाहेर घालविल्यावर शहाजी, मुरारपंत व रणदुल्लाखान मोंगलांच्या कब्जातल्या निजामशाही प्रांतातून अपरंपार लूट घेऊन दक्षिण दिशेस जाण्याकरिता मागे फिरले. दौलताबादेच्या भोवतालील मैदान मुलूख मोंगलांच्या ताब्यात पडल्यामुळे बागलाणातून नाशिक-त्र्यंबकावरून ते भीमगडास गेले. तेथे कोकणातून दंडाराजपुरीहून मासाहेब व निजामशाही वंशातील दोन अल्पवयस्क शहाजादे आणून, त्यापैकी मूर्तिजा नावाच्या मुलाला त्यांनी मसनदीवर बसविले आणि निजामशाही दौलत चालू केली. ह्या कृत्याला आदिलशहाची मान्यता होतीच. नंतर मुरारपंत जुन्नर, खेड व पाबळ या रस्त्याने भीमेपार होण्याकरिता तुळापुऱास शक १५५५ च्या भाद्रपदात आला. त्याला पोहोचवण्याकरिता शहाजीही

तुळापुऱापर्यंत त्याच्याशी पुढील मनसब्याचा खल करीत करीत आला. तेथे ज्या महापर्वणीचे मराठी बखरकार वर्णन करण्याची संधी बहुशः दवडीत नाहीत ती सूर्यग्रहणपर्वणी त्यांना आमावास्येस सोमवारी सकाळी अकरा घटकेस घडली. ह्या पर्वणीस मुरारपंताने साग व साभरण गजदान, अश्वदान व गोशतदान केले आणि सुवर्णरजतादी चोवीस तुळादाने दिली. शिवाय संबंध तुळापूर गाव सोळा ब्राह्मणांना अग्रहार समर्पिला. अग्रहार देण्याची अशी अट आहे की, दात्याने देयांना सालंकृत घरे बांधून देऊन खेरीज झाली नसतील त्यांची लग्ने करून द्यावी. त्याप्रमाणे गौडनामक कारागिराकडून ब्राह्मणांना त्याने सोळा घरे बांधून दिली. याव्यतिरिक्त, कालिदास नावाच्या कवीला, वररुचि नावाच्या विद्वानाला, त्रिमलभट नावाच्या स्वपुरोहिताला व रायाराय आडनावाच्या ब्राह्मणाला भूमिदाने दिली. हा सर्व कारभार आटोपण्याला तब्बल महिना पंधरा दिवस लागले. या सावकाशपणाचा व स्वस्थपणाचा अर्थ असा होतो की, शत्रूकडून इजा पोहोचण्याची धास्ती शहाजीला किंवा मुरारपंताला बिलकुल राहिली नव्हती. इतका मोहबतखानाला त्यांनी बेदम हवकला होता. मोहबतखानाची ही दुर्दशा शहाजहानाला कळून त्याने त्या नाकर्त्या व ढिल्या सरदारावर शहाजादा सुलतान शुजा यास मुख्याधिकारी नेमिले.

३५ तुळापुऱाहून मुरारपंत दौंडावरून परिंड्याकडे गेला व शहाजी आपण उभारलेल्या नवीन निजामशहाच्या राज्याची डागडुजी करण्यास लागला. खिळखिळी झालेल्या निजामशाहीची डागडुजी शहाजीला चार प्रकारांनी करणे जरूर पडले. (१) गेलेला प्रांत पुनः शत्रूच्या हातून मिळविणे, (२) मिळविलेल्या प्रांताची आबादी करणे, (३) ठिकठिकाणी ठाणी धरून राहिलेल्या निजामशाही अभिमानी सरदारांची मिळवणी करणे आणि (४) आदिलशहा व शहाजहान यांच्याशी सामदामादी व्यवहार सुरू करणे, ह्या चार कामगिन्या स्वतंत्र राज्याच्या पुनरुज्जीवनाची अंगे होती. पैकी १५५५ च्या आश्विनापासून १५५६ च्या ज्येष्ठापर्यंतच्या नऊ महिन्यात शहाजीने निजामशाही तळकोंकण, जुन्नर, अहमदनगर, नाशिक, त्र्यंबक, पुणे, नीरथडी इतका प्रांत म्हणजे दक्षिणेस नीरेपासून उत्तरेस चांदवडच्या डोंगरापर्यंतचा प्रांत आणि पूर्वेस अहमदनगरापासून पश्चिमेस समुद्रापर्यंतचा प्रांत आपल्या अंमलाखाली आणिला आणि प्रांतातील सर्व किल्ले व लष्करी ठाणी मराठे व ब्राह्मण अंमलदार नेमून फौजबंद केली. हे काम करीत असता शहाजीराजाच्या दौलतेची व शौर्याची आधिक्यता पाहून पश्चिम महाराष्ट्रातील शहाण्णव कुळीचे अनेक मऱ्हाटे राजे व सरदार त्याला येऊन मिळाले

(बृहदीश्वरशिलालेख). शिवकाली मावळे मावळे म्हणून ज्यांची पुढे ख्याती झाली ते हेच कुलीन लोक होत, ओझी वाहणारे सामान्य क्षुद्र कुणबी नव्हते. फतेखानाच्या अंमलाला कंटाळून परागंदा झालेले जाधव वगैरे कदीम मराठेही शहाजीराजाने आपल्या दरबारी बोलविले. ह्याच वेळी शिवाजीपंत, सखाराम मोकाशी, चतुर इत्यादी निजामशाही कारकून व मुत्सद्दी ब्राह्मण मंडळींच्या करवी व अंत्रे, हणमंते, उपाध्ये वगैरे आपल्या मुत्सद्द्यांच्या द्वारा रयतेची आबादी करवून फौजेच्या व सरकारच्या खर्चाचे बंधनिर्बंध शहाजीने घालून दिले. चतुर हा प्रसिद्ध चतुर साबाजीचा मुलगा. हा आपल्या बापाप्रमाणेच लेखनकलाकुशल असे. चतुर साबाजी म्हणजे सामान्य कारभारी नव्हे. अकबराचा जसा तोडरमल्ल तसा निजामशाही राज्यातील हा प्रख्यात श्रीकरणाधिप होता. मलिकंबरी जमीनमोजणी जी म्हणतात ती ह्या चतुर साबाजीने केली. मुख्य वजीर म्हणून ती पाहणी व मोजणी मलिकंबराच्या नावावर मोडते इतकेच. फौजबंदी व जमीनमहसूल यांची व्यवस्था लावीत असता सिद्दी रैहान सोलापुरी, श्रीनिवासरव जुन्नरास, सिद्दी साया सैफखान भिवंडीस, सिद्दी अंबर दंडाराजपुरीस आणि असेच दुसरे किल्लेदार व जमीनदार आपापल्या घरी पुंडाई करून त्या त्या जागा बळकाविण्याच्या उद्योगात होते. पैकी सिद्दी रैहान हा आदिलशाही नोकर बनल्यामुळे त्याची ब्याद आयतीच टळली. ह्या मनुष्याने शहाजीवर एव्हापासून जो दात धरला त्याचा अनुभव शहाजीस पुढे कर्नाटकात आला. तत्रापि, प्रस्तुत प्रसंगी शहाजीस त्याचा उपयोग झाला. त्याने व मुरारपंताने शहाजीस मिळून सुमारे शक १५५५ च्या फाल्गुनात मोहबतखान व शुजा यांची परिंढ्यास दाणादाण उडवून दिली व शहाजीवरील मोंगलांचा शह उडवून दिला. त्यामुळे निजामशाही अंमल बसविण्याचे काम शहाजीस निर्धास्तपणे साधिता आले. भिवंडीच्या सैफखानास निजामशहास रुजू होण्याकरिता शहाजीने बोलाविले, परंतु ते बोलावणे अमान्य करून सैफखान परभारे आदिलशाहीत निघून जाऊ लागला. तेव्हा पाठलाग करून शहाजीने त्याला बाभळगावच्या चकमकीत कैद केले व मुरारपंताच्या मध्यस्थीकरिता सोडून दिले. हा मनुष्य पुढे आदिलशाही चाकर झाला. जुन्नरच्या श्रीनिवासरवाला नरम आणण्यास शहाजीने निराळीच युक्ती लढविली. श्रीनिवासरव हा जातीचा मराठा होता व स्वतंत्र संस्थानिक बनावे अशी त्याची आकांक्षा होती. आपण मोंगली सरदार आहो अशी वेळ पडल्यास तो बतावणीही करी. त्याच्याकडे आपला मुलगा संभाजी याजकरिता शहाजीने त्याच्या मुलीची मागणी केली आणि बोलणे करता करता त्याला गिरफ्तार केले. शिवाजीने चंद्रराव मोच्याशी आपल्या बापाची हीच युक्ती योजिली. श्रीनिवासरव दस्त झाल्याने जुन्नर, जीवधन वगैरे त्याच्या ताब्यातील सर्व किल्ले शहाजीच्या हाती पडले. तेव्हा त्याने लहानग्या मूर्तिजा

निजामशहास भीमगडाहून उचलून निजामशहाची अगदी जुनी राजधानी जे जुन्नर तेथे ठेविले. दंडाराजपुरीच्या शिवाकडे शहाजीने कानाडोळा केला. तोफा वगैरे युरोपियन लढाऊ सामान त्याच्याद्वारा शहाजी व आदिलशहा यांना मिळण्याची सोय असे. खेरीज पाण्यावरती अंमल बसविण्यास शहाजीजवळ आरमारही नव्हते. करता, सिद्दी अंबर याला दुखविण्याच्या भरीस शहाजी पडला नाही. ह्याच वेळी बागलाणच्या राजाने नाशिक-चांदवडकडील काही निजामशाही किल्ले बळकाविले होते ते त्याने तंबी देऊन सोडविले. येणेप्रमाणे पुंडांची वासलात लावून शहाजीने निजामशाहीचा जम पुनः बहुतेक पूर्ववत बसवून दिला. दौलतीत खाशापैकी सर्वात वृद्ध व अनुभवी जी मासाहेब तिच्या सल्ल्याने सर्व कारभार चाले. मुत्सद्दी व सरदार यांचा रोज दरबार भरे. लहानग्या मूर्तिजाचे सर्व बालपण कोकणात अज्ञातवासात गेल्यामुळे त्याला दरबारचा रीतिरिवाज माहीत नव्हता. बुढे बुढे ब्राह्मण मुत्सद्दी, अक्राळविक्राळ असे मिशाळ मराठे सरदार, काठीवाले भालदार व चौरीवाले चोपदार पाहून तो, नजर मेली नसल्यामुळे, बिचके व दरबारात येण्याची टाळाटाळ करी. तेव्हा मासाहेबाच्या सल्ल्यावरून व आग्रहावरून शहाजीराजे त्या मुलास घेऊन तख्तावर बसू लागले. शहाजीच्या कर्तबगारीने निजामशाहीचे हे असे पुनरुज्जीवित ऐश्वर्य विलोकन करून शहाजहान पातशहाने तोंडात बोट घातले आणि गेल्या दोन वर्षांतील मोहिमांचा उपद्रव्याप व्यर्थ जाऊन दक्षिण जिंकण्याचा पुनः पहिला पाढा वाचावा लागणार म्हणून विषाद मानिला. पंचसहस्री, षट्सहस्री, बंडखोर, आदिलशाहीचा साथीदार असा वाढत वाढत शहाजी निजामशाहीचा मुख्य वजीरच नव्हे तर मुख्य चालक बनला, कदाचित असाच वाढू दिल्यास तो निजामशाही दोंगाच्याऐवजी स्वतःचेच स्वतंत्र हिंदू राज्य स्थापील, असा तर्क शहाजहानाने केला आणि इरादतखानाच्या हस्ते शहाजीशी सामनीति आरंभिली. शहाजीचा चुलत भाऊ मालोजी भोसले पातशाही चाकर झाला होता. त्याजकडून इरादतखानाने स्नेहाचे बोलणे शहाजीपाशी काढिले की, पातशहा आपणास थोरातल्या थोर अशा केवळ राजपुत्रास मिळणाऱ्या बेवीसहजारी मनसबेची अपूर्व देणगी देण्याचे चाहतात, फक्त आपण इतकेच करावे की, आदिलशाही जिंकण्यास पातशहास साह्य द्यावे आणि आदिलशाही जिंकिल्या तर तीतील निमनिम वाटणी घ्यावी. ह्या गुळचट बोलण्यातील रहस्य ओळखून शहाजीने सर्व हकिकत विजापूरचा मुख्य वजीर खवासखान यास कळविली (साने, पत्रे यादी ४३८). येणेप्रमाणे शक १५५६ चे बहुतेक संबंध साल शहाजीचे शांततेचे व वैभवाचे गेले. आपली सामनीति व भेदनीति फुकट गेलेली पाहून १५५६ च्या अखेरीस शहाजहानाने इरादतखानाकडून शहाजीवर दंडनीतीचा प्रयोग करून पाहिला. छप्पन सालाच्या अखेरीस इरादतखान शहाजीवर डोंगरी मुलखात चालून आला.

परंतु शहाजीच्या हुलकावण्यामागे धावता धावता हैराण होऊन, धापा टाकीत तो दौलताबादेस हिरमुसलेला परत गेला. इरादतखानासारख्या लुंग्यासुंग्यांना शहाजी दाद देत नाही हे पाहून, शहाजहान शक १५५७ च्या माघअखेर जंगी सामान व सैन्य घेऊन स्वतः दौलताबादेस आला. त्याच्या बरोबर अड्डावन्न हजार सैन्य असून, त्याच्या जोरावर आदिलशहा व कुतुबशहा यांना तो मार देणार होता व शहाजीचा फत्ता उडविणार होता.

३६ शहाजीने नवीन निजामशाहीचा कारभार करून ह्या वेळी शक १५५५ च्या श्रावणापासून शक १५५७ च्या माघपर्यंत सुमारे ३२ महिने म्हणजे दोन वर्षे आठ महिने झाले होते. ह्या अवधीत घोडेस्वार व पायदळ मिळून त्या जवळ दहा पंधरा हजार करोल फौज तयार होती, तिजोरी म्हणावी तशी भरलेली होती आणि त्याचा व त्याच्या सैन्याचा उत्साह उमदा होता. परराष्ट्रात त्याची मुख्य मदत आदिलशहाच्या मदतीवर होती आणि दोघांनी परस्परास मदत करण्याची अभिवचनेही दिली घेतली होती. मिळून शहाजहानाच्या प्रचंड शक्तीला तोंड देण्याची सामुग्री शहाजीने बरीच चांगली जुळविली होती. हुलकावणीचे पेच करून शहाजहानाला आपण हैराण केल्याशिवाय राहणार नाही अशी शहाजीची खात्री होती. फक्त आदिलशहाने शेवटपर्यंत टिकाव धरला पाहिजे अशी त्याची अपेक्षा होती. ह्या अपेक्षेत एक व्यंग नुकतेच उद्भवले होते. शक १५५७ च्या मृगाच्या सुमारास खवासखान व मुरारपंत यांना महमद आदिलशहाने ठार करविले होते. हे दोघेही शहाजीचे पुरस्कर्ते असून, त्यातल्या त्यात मुरारपंताचे शहाजीवर पुत्रवत प्रेम व विश्वास होता. शहाजीला आजपर्यंत निजामशाही उभारण्याच्या कामी मुरारपंताची मदत अंतःकरणपूर्वक झाली होती व तो जिवंत असता तर त्याहूनही जास्त होऊन बहुशः शहाजहानाचा, त्याच्या इतर सरदारांप्रमाणे, पराभव झाला असता, निदान शहाजहानाला शह बसता, कदाचित सर्वच गोष्टींना निराळा रंग चढता. मागील रकान्यात सांगितलेच आहे की, शहाजहानाने शहाजीपाशी इरादतखानाकडून आदिलशाहीच्या वाटणी संबंधाने बोलणे चालविले व ते सर्व शहाजीने खवासखानास कळविले. ह्या वेळी तरुण महमद आदिलशहाची व वृद्ध खवासखानाची चित्तशुद्धी नव्हती. करता, इरादतखानाच्या बोलण्यातील भावार्थ लक्षात घेऊन, खवासखानाने व मुरारपंताने शहाजहानास असे कळविले की, आपण दक्षिणेत येऊन विजापूरातील अंदाधुंदी मोडून टाकण्याची इच्छा करीत असाल तर संबंध आदिलशाहीच आपल्या स्वाधीन करतो. खवासखानाचा हा निरोप जाताच शहाजहानाने दक्षिणच्या मसलतीची सज्जता केली. हा सर्व प्रकार महमद आदिलशहाला

कळून त्याने रणदुल्लाखानाच्या साह्याने खवासखान व मुरारपंत यास ठार केले. हे पुरस्कर्ते गेल्यामुळे, आदिलशाही दरबारात शहाजीला पाठिंबा देणारा कोणी राहिला नाही. हे व्यंग सोडिले, तर शहाजीची शत्रूला तोंड देण्याची तयारी होती. शहाजहान दक्षिणेत शक १५५७ च्या माघात उतरल्याबरोबर शहाजीने प्रथम मासाहेब व मूर्तिजाशहा ह्यांची स्वानगी घाटाखाली माहुलीच्या किल्ल्यावर केली, नंतर जाधवरावादी दुटप्पी मंडळीला इष्ट दिशेची वाट धरण्यास पुरसत दिली आणि स्वतः सरहद्दीवर शत्रूला तोंड देण्यास तयार राहिला.

३७ शहाजहानाने आपल्या प्रचंड सेनासमुद्राचे चार भाग केले. पैकी, एक भाग कुतुबशहाला अडविण्याकरिता व एक भाग आदिलशहाच्या व शहाजीच्या मध्ये घालण्याकरिता पाठवून, दोन भाग शहाजीला जमीनदोस्त करण्याकडे त्याने योजिले. आड पडण्याच्या ऐवजी कुतुबशहा ताबडतोब शरण आला, कारण आदिलशहाच्या जुलमापासून मुक्त करणारा कोणीतरी प्रबल वाली त्याला हवाच होता. तेव्हा त्याच्यावर पाठविलेले सैन्य आदिलशहावर धाडिलेल्या सैन्याच्या मदतीला गेले. आदिलशहावर जे सैन्य पाठविले होते त्याचा मुख्य रोख आदिलशहाला चीत करण्याचा नसून, शहाजीला दक्षिण दिशेने कोंडण्याचा होता. तात्पर्य, उत्तरेकडून, पूर्वेकडून व दक्षिणेकडून शहाजीचा कोंडमारा करण्याचा ह्या मोंगली सैन्याच्या चारही तुकड्यांचा बेत होता. उघडच आहे, लढाईचा मुख्य विषय शहाजी होता. त्याला समूळ उखळून काढून, निजामशाहीचा सर्व मुलूख मोकळा करण्याकरिता शहाजहानाने ही प्रचंड तयारी केली होती. शहाजहानाची अशी योजना होती की, होता होईल तो सर्व मोहीम फाल्गुनापासून ज्येष्ठापर्यंत, म्हणजे बरसात लागण्याच्या पूर्वी, चार महिन्यात खलास व्हावी. शहाजी हे दोन्ही डाव ओळखून होता. विजापूरकरांना व आपल्याला शहाजहान विभक्त करणार व बरसातीच्या आत सर्व मोहीम खलास करणार हे बीज ओळखून, शहाजीने प्रथम लढाईचे तोंड अंगावर उत्तरेकडून नगर, चांभारगोंदे, बारामती, नीरथड या दिशेने दक्षिणेकडे घेत घेत आदिलशाहीच्या कोल्हापूर, मिरज व रायबाग प्रांतापर्यंत नेले आणि चांदवडच्या डोंगराजवळील सरहद्दीवरील किल्ले एकेक सोडीत सोडीत ज्येष्ठअखेर सुमारे पंचवीस किल्ले बरसात लागे तोपर्यंत आस्ते आस्ते विशेष हातघाईवर न येता सोडून दिले. इकडे आदिलशहाने शहापूरचे धरण फोडून, विजापूरभोवती बीसपंचवीस मैल पाणीच पाणी करून देऊन, शत्रूला कुंठित केले. शहाजीचे अर्धे अधिक किल्ले व संबंध कोंकण प्रांत दोन अडीच महिने लढूनही शहाजहानाच्या हाती लागले नाहीत व पुढील दीड महिन्यात हाती लागतील अशी